

RAPPORT 347

Eindverslag van de opgraving in de Sint-Stefanuskerk te 's Herenelderen (Tongeren)

Maxim Hoebreckx en Hanne De Langhe
Januari 2017

ARON-RAPPORT 347

EINDVERSLAG VAN DE OPGRAVING IN DE SINT-STEFANUSKERK TE 'S HERENELDEREN (TONGEREN)

Maxim Hoebreckx en Hanne De Langhe

Tongeren
2017

Opgraving ☒		Prospectie ☐	
Vergunningsnummer:	2016F159		
Naam aanvrager:	Maxim Hoebreckx		
Naam site:	's Herenelderren, Sint-Stefanus		

Colofon

ARON rapport nr 347- Eindverslag van de opgraving in de Sint-Stefanuskerk te 's Herenelderren (Tongeren)

Initiatiefnemer: Kerkfabriek Sint-Stefanus
Projectleiding: Maxim Hoebreckx
Uitvoering veldwerk: Maxim Hoebreckx, Sebastiaan Augustin, Lawrence Dingen
Auteurs: Maxim Hoebreckx, Hanne De Langhe
Bijdragen: /
Foto's en tekeningen: ARON bvba (tenzij anders vermeld)
Wettelijk depot: D/2017/12.651/03

*Op de teksten, foto's en tekeningen geldt een auteursrecht. Gelieve ons de wens om gebruik te maken van de teksten of illustraties schriftelijk over te maken op info@aron-online.be
 Zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van ARON bvba mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, bewerkt, en/of openbaar gemaakt door middel van web-publicatie, druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook.*

ARON bvba
 Archeologisch Projectbureau
 Neremweg 110
 3700 Tongeren
www.aron-online.be
info@aron-online.be
 tel: 012/225.250
 fax: 012/770.034

© ARON bvba, Archeologisch projectbureau, 2017

DEEL 1. PRIVACYFICHE

DEEL 2. VERSLAG VAN DE RESULTATEN

Inleiding	3
Verslag van de resultaten van de opgraving	4
1 Beschrijvend gedeelte.....	4
1.1 Administratieve gegevens	4
1.2 Archeologische voorkennis	5
1.3 De onderzoeksopdracht	6
1.4 Beschrijving van de werkwijze en strategie.....	6
2 Assessment.....	8
2.1 Methodiek.....	8
2.2. Resultaten	8
2.2.1. Assessment van vondsten.....	8
2.2.2. Assessment van stalen	8
2.2.4. Conservatie-assessment	8
2.2.3. Assessment van sporen, spoorcombinaties en archeologische structuren	8
2.2.4. Assessment van de archeologische site in zijn geheel	9
2.3 Voorstel voor wetenschappelijk onderzoek en conservatie	10
3. Interpretatie archeologische site	10
3.1. Situering van het onderzoeksgebied	10
3.1.1 Algemene situering: terreininspectie	10
3.1.2 Landschappelijke en aardkundige situering.....	13
3.2 Historische situering.....	17
3.2.1. Beknopte historie van 's Herenelderen.....	17
3.2.2. Beknopte historie van het onderzoeksterrein	18
3.3 Archeologische situering	25
3.4 Bodemopbouw en gaafheid	27
3.5. De archeologische sporen	29
3.6 De archeologische vondsten	33
3.7 Synthese	34
3.8 Onderzoeksvragen	34
4. Samenvattingen	36
4.1. Samenvatting voor een gespecialiseerd publiek.....	36
4.2. Samenvatting voor een niet-gespecialiseerd publiek	37
Bibliografie	38

BIJLAGEN

- Bijlage 1: Periodentabel A4
- Bijlage 2: Lijst met afkortingen
- Bijlage 3: Afbeeldingenlijst
- Bijlage 4: Fotolijst
- Bijlage 5: Sporenlijst
- Bijlage 6: Vondstenlijst
- Bijlage 7: Plattegronden (VL1 en 2)
- Bijlage 8: Profieltekeningen
- Bijlage 9: Dagrappporten

Inleiding

In het kader van de restauratie van de Sint-Stefanuskerk te 's Herenelderen (Tongeren) worden delen van de vloer vervangen evenals een nieuwe verwarmingsinstallatie geplaatst (vloerconvectoren). Aangezien deze kerk geregistreerd is als bouwkundig erfgoed (Parochiekerk Sint-Stefanus, ID: 37462) binnen de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, dringt archeologisch onderzoek zich op.

Eerder werden reeds bijzondere voorwaarden verschaft voor dit onderzoek door (toenmalig) Ruimte en Erfgoed. Vanwege de wijziging van het Onroerenderfgoedbesluit sinds 1 januari 2016, is het momenteel niet meer mogelijk om een vergunning aan te vragen voor de archeologische opgraving van de site. Daarom werd in overleg met Onroerend Erfgoed beslist een aanvraag te doen voor onderzoek met het oog op wetenschappelijke vraagstelling.

Alvorens deze aanvraag werd gedaan, moest eerst een vooronderzoek uitgevoerd worden om een aanpak voor de opgraving te kunnen opstellen en een onderzoeksstrategie te kunnen bepalen. Deze vond plaats in de vorm van een bureaustudie. Op basis van de bureaustudie werd een onderzoeksstrategie bepaald voor de uitvoering van de opgraving, zoals voorgeschreven in de Code van Goede Praktijk voor de Uitvoering van en Rapportering over Archeologisch Vooronderzoek en Archeologische Opgravingen en het Gebruik van Metaaldetectoren (CGP).

De opgraving werd uitgevoerd tussen juli en augustus 2016. Nadien werd een niet-gepubliceerd archeologierapport ingediend. De resultaten van de opgraving worden in dit eindverslag besproken.

Verslag van de resultaten van de opgraving

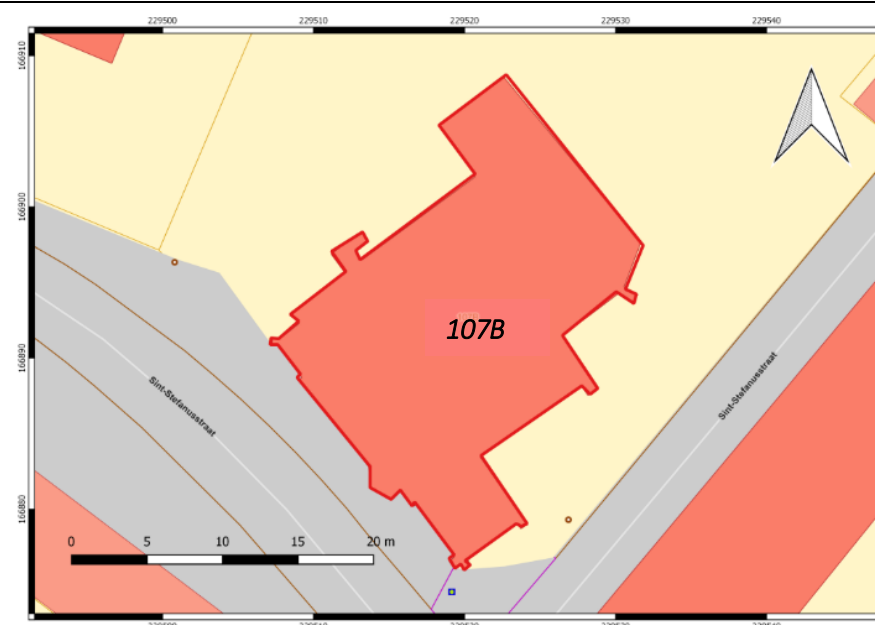
1 Beschrijvend gedeelte

1.1 Administratieve gegevens

Projectcode	2016F159	
Naam en erkenningsnummer Archeoloog	Maxim Hoebreckx OE/ERK/Archeoloog/2015/0090	
Rechtspersoon	ARON bvba Archeologisch Projectbureau, Neremweg 110, 3700 Tongeren OE/ERK/Archeoloog/2015/00006	
Actoren en specialisten binnen het project	Functie	Naam
	Erkend archeoloog Assistent archeoloog Archeoloog Aardkundige	Maxim Hoebreckx Lawrence Dings Sebastiaan Augustin Chris Cammaer (<i>ACC Geology</i>)
Extern wetenschappelijk advies	Nvt.	Nvt.
Locatiegegevens	Tongeren, 's Herenelderren, Sint-Stefanusstraat 45	
Oppervlakte	Het totale projectgebied heeft een oppervlakte van ca. 450 m ² (vloeroppervlak kerk)	
Bounding box coördinaten	x-min, y-min : 229507.13,166875.98 ;; x-max, y-max : 229531.82,166908.75	
Kadasternummers	Tongeren, -'s Herenelderren: - Afdeling 19, Sectie A, perceel 107B	
Thesaurusthermen ¹	's Herenelderren, opgraving met het oog op wetenschappelijke vraagstellingen	
Overzichtsplan verstoringen	Zie Bijlage 7: Aanwezige verstoring op het onderzoeksterrein is een verwarmingsschacht uit de 20 ^e eeuw.	

¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus>

Kadasterkaart(en)

Afb. 1: Plan 1: Kadastraal plan met perceelgrenzen en afbakening van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1:200) ²

Topografische kaart(en)

Afb. 2: Plan 2: Uittreksel uit de topografische kaart met afbakening van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1:5000)³

1.2 Archeologische voorkennis

Op basis van het bureauonderzoek (2016F15+B28:E298) Binnen het projectgebied zelf werd tot op heden nog geen archeologisch onderzoek uitgevoerd. Wel maakt het bodemarchief integraal deel uit van vastgesteld bouwkundig erfgoed, opgenomen in de vastgestelde inventaris als Parochiekerk Sint-Stefanus, ID: 37462.

In de omgeving zijn er enkele CAI locaties aanwezig die dateren vanaf de IJzertijd. Deze zullen verderop in deze tekst uitgebreider worden besproken.

² Onroerend Erfgoeddecreet artikel 5.5.3.

³ Onroerenderfgoedbesluit van 16 mei 2014 artikel 5.5.1.

1.3 De onderzoeksopdracht

Op basis van de bureaustudie kon een onderzoeksstrategie bepaald worden voor de uitvoering van de opgraving. Tijdens de archeologische opgraving moeten dan ook minimaal volgende onderzoeksvragen beantwoord worden:

- Zijn er archeologische sporen aanwezig?
- Zijn de sporen natuurlijk of antropogeen?
- Hoe is de bewaringstoestand van de sporen?
- Behoren de sporen tot één of meerdere periodes?
- Zijn er restanten van vroegere bouwfases van de kerk aanwezig?
- Indien ja, kunnen de vroegere bouwfases gedateerd worden?
- Zijn er restanten van de oorspronkelijke vloer aanwezig?
- Kan de ouderdom van de kerk op basis van archeologische vondsten bevestigd worden?
- Zijn er eventueel nog vroegere (onbekende) bouwfases?
- Zijn er graven aanwezig?
- Wat is de ouderdom van de graven?
- Wat is de densiteit van de begraving?
- Bevinden de graven zich in verschillende stratigrafische niveaus?
- Kunnen de resultaten van de bureaustudie fijngesteld worden?

1.4 Beschrijving van de werkwijze en strategie

In het kader van de restauratie van de Sint-Stefanuskerk te 's Herenelderren (Tongeren) worden delen van de vloer vervangen evenals een nieuwe verwarmingsinstallatie geplaatst (vloerconvectoren). Aangezien deze kerk geregistreerd is als bouwkundig erfgoed (Parochiekerk Sint-Stefanus, ID: 37462) binnen de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, drong archeologisch onderzoek zich op.

Initieel werden voor dit onderzoek bijzondere voorwaarden opgesteld, maar door de verandering in de regelgeving waren deze niet meer geldig. Deze wijziging werd toegelicht op een startvergadering. Vervolgens werd een niet-gepubliceerde bureaustudie uitgevoerd en een aanvraag voor een toelating voor archeologische onderzoek met oog op wetenschappelijke vraagstelling ingediend bij Onroerend Erfgoed. Deze werd goedgekeurd op 4 juli met kenmerk 4.002/73083/154.3.

De uitvoering van het onderzoek met oog op wetenschappelijke vraagstelling vond plaats conform de bepalingen in het nieuwe Erfgoeddecreet (2015) en het uitvoeringsbesluit bij het decreet, de Code van Goede Praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen (2015).

De archeologische opgraving bestond uit twee delen. In de eerste plaats werd de een registratie van de te herstellen vloer uitgevoerd. Dit bestond uit een stratigrafische opgraving vanaf het vloerbed tot ca. 40 cm onder het huidige vloerniveau (*Afb. 3*). Hierbij werd initieel de stabilisélaag handmatig afgegraven. Nadat er werd vastgesteld dat onder deze eerste laag nog een tweede stabiliépakket bewaard was werd deze tevens stratigrafisch opgegraven. Na dit afgraven werd een eerste vlak met truweel opgeschoond en geregistreerd op schaal 1/20. Hierna werd nog handmatig verdiept tot op een diepte van meer dan 40 cm (ca. 45 cm) om eventuele schade aan het bodemarchief tijdens de werken te compenseren. Ook dit vlak werd met truweel opgeschoond en geregistreerd. Beide vlakken werden uitgebreid gefotografeerd en met de hand ingetekend. De hoogte in TAW werd bepaald door middel van een GPRS-meting voor het portaal aan de buitenzijde van de kerk. Omwille van het gebrek aan signaal konden binnen de kerk geen verdere GPRS-metingen uitgevoerd worden en werden verdere hoogtes handmatig uitgerekend.

In een tweede fase werden op vier plaatsen convectorputten (P1-4) aangelegd. Deze werden stratigrafisch opgegraven en geregistreerd. De dieper gelegen vlakken werden geregistreerd in correlatie met het initiële vlak en eveneens op 1/20 geregistreerd. In alle putten werden de profielen van de langwerpige zijdes gefotografeerd en getekend op schaal 1/20. Waar aanwezig werd het vondstmateriaal ook hier per spoor/laag ingezameld.

Deze werken werden uitgevoerd onder leiding van *Maxim Hoebreckx* (ARON bvba) en geassisteerd door *Sebastiaan Augustin* (ARON bvba) en *Lawrence Dingens* (ARON bvba). De huidige vloer werd nauwkeurig

verwijderd door arbeiders onder leiding van *Maarten Van Hout* (Verstraete & Vanhecke NV). Bij de opgraving van het vloerbed en de convectoren werd een wisselende ploeg van arbeiders ingezet. De site werd tijdens de werken bezocht door *Dirk Pauwels* en *Steven Vandewal* (Stadsarchief Tongeren). Er was contact met *Chris Cammaer* (ACC geology), maar wegens de afwezigheid van een bewaard bodemprofiel was haar aanwezigheid op het veld niet noodzakelijk. De werken werden aangevat op 12 juli 2016 en afgerond op 4 augustus 2016. De veldwerkleider hield dagrapporten bij.⁴

De vlakken werden op schaal 1/20 ingetekend. De beperkte vondsten werden per spoor ingezameld. Menselijk botmateriaal dat niet meer in situ bewaard was werd ingezameld en na de opgraving herbegraven in de kerk. Er werden enkele muur- en funderingsresten aangetroffen die nauwkeurig gefotografeerd werden en onafhankelijk op schaal 1/20 geregistreerd werden voor een meer gedetailleerd beeld. Omwille van de aard van de funderingen, die nagenoeg exclusief uit herbruikt bouw materiaal bestonden, werden er geen staalnames uitgevoerd.

Zowel VL1 als de aangelegde convectorputten werden tijdens de werken meermaals gescreend door middel van een metaaldetector (*Gharet Ace 250*).

De opmetingen werden gedigitaliseerd in AutoCAD. De gegevens werden verwerkt om de gevraagde plannen op te leveren die conform CGP 6.3 werden opgesteld (overzichtsplan of allesporenkaart van VL1 en 2. Er werd geen faseringskaart opgesteld wegens ontbreken van dateringen).⁵ Aan de hand hiervan werd ook een afbeeldingen- en plannenlijst opgesteld die overeenkomt met CGP 6.12.2.⁶ De profieltekeningen werden gedurende de verwerking gedigitaliseerd in AutoCAD, conform CGP 6.5.⁷ en er werd een fotolijst opgesteld, conform CGP 6.12.4.⁸ De sporenformulieren werden gedigitaliseerd in de vorm van een sporenlijst conform CGP 6.12.7.⁹ De vondsten werden gewassen en gedetermineerd en een vondstenlijst werd gedigitaliseerd conform CGP 6.11.¹⁰

Afb. 3. Zicht op het opgraven van de stabilisélagen (ARON bvba, dd 14/07/2016, 2016F195).

⁴ Zie bijlage 9

⁵ Zie bijlage 7

⁶ Zie bijlage 3

⁷ Zie bijlage 8

⁸ Zie bijlage 4

⁹ Zie bijlage 5

¹⁰ Zie bijlage 6

2 Assessment

2.1 Methodiek

Wegens het beperkte aantal sporen en vondsten was de assessmentfases eerder beperkt. Er werd een overzicht gemaakt van de aangetroffen sporen en de vondsten werden met het blote oog bekeken. Het ontbreken van stalen of uitzonderlijke vondsten maakt dat een assessment van deze geheel uitgesloten is.

2.2. Resultaten

2.2.1. Assessment van vondsten

Alle vondsten werden handmatig ingezameld per spoor. Wegens de aard van de site en het onderzoek waren de vondsten gelimiteerd tot het puinpakket S1.

Omwille van de beperkte vondsten wordt ervoor geopteerd om het integrale vondstenensemble verder te onderzoeken. Het betreft:

- Een aantal geglazuurde ceramiektegeltjes: er werden 23 tegeltjes van 9 x 9 cm en 10 tegeltjes van 4 x 4 cm aangetroffen. Er was een wisselende graad van verwerking waar te nemen, maar veelal was deze beperkt.
- een koperen speld (V2) met rond kopje (metaaldetectie).

Beiden werden aangetroffen in een laag die voornamelijk bestond uit bouw materiaal en lijken dus gerelateerd te zijn aan een latere bouw fase. Het wetenschappelijk potentieel van de vondsten is laag.

2.2.2. Assessment van stalen

Aangezien er werd afgeweken van de initiële voorwaarden en er geen staalnames genomen werden is een assesment van deze categorie niet van toepassing. Het was tijdens de opgraving al duidelijk dat de staalname van lagen of structuren geen potentieel op kenniswinst inhield.

2.2.4. Conservatie-assessment

De aard van de vondsten maakt dat verdere conservatie niet noodzakelijk is.

2.2.3. Assessment van sporen, spoorcombinaties en archeologische structuren

In het totaal werden 34 sporen aangetroffen. Deze vallen onder te verdelen in enkele categorieën:

- Funderingen te relateren de huidige bebouwing (S2-5, 25-34)
- Puin- en ophogingslagen (S1, 6, 8, 9, 15): vormde het merendeel van het bodemarchief en zijn te relateren aan bouw fasen van de kerk.
- Brandlaag (S7): mogelijk te relateren aan een niet-gedocumenteerde destructiefase
- Funderingen en potentiële funderingen (S16-22): Te relateren aan vroegere bouw fasen. Omwille van de ondiepe ligging van het archeologische vlak bestaat er in enkele gevallen onduidelijkheid over de aard van de funderingen.
- Uitbraaksporen (S10-11)
- Paalkuil (S14)

Een problematiek die zich, net als bij veel onderzoek in kerkgebouwen voordoet is de beperkte opgravingsdiepte. Dit maakt dat we maar een gedeeltelijk zicht hebben op de sporen en hun onderlinge relatie. Ook het beperkte vondstenensemble, eveneens typisch voor dergelijke contexten, bemoeilijkt diepgaande interpretatie. Desondanks kunnen de volgende onderzoeksvragen behandeld worden door een onderzoek naar de sporen:

- Zijn er archeologische sporen aanwezig?
- Zijn de sporen natuurlijk of antropogeen?
- Hoe is de bewaringstoestand van de sporen?
- Behoren de sporen tot één of meerdere periodes?

- Zijn er restanten van vroegere bouwfases van de kerk aanwezig?
- Indien ja, kunnen de vroegere bouwfases gedateerd worden?
- Zijn er restanten van de oorspronkelijke vloer aanwezig?
- Kan de ouderdom van de kerk op basis van archeologische vondsten bevestigd worden?
- Zijn er eventueel nog vroegere (onbekende) bouwfases?
- Zijn er graven aanwezig?

Omwille van het ontbreken van funeraire contexten zijn volgende onderzoeksvragen niet van toepassing:

- Wat is de ouderdom van de graven?
- Wat is de densiteit van de begraving?
- Bevinden de graven zich in verschillende stratigrafische niveaus?

In de regio Tongeren is kerkelijk onderzoek tot op heden beperkt gebleven tot de basiliek van Tongeren en de Sint-Jan de Doperkerk in de stad. Deze hebben, gebaseerd op de huidige kennis een oudere voorgeschiedenis, maar de gotische en latere fases bieden wel een potentieel op vergelijking. In de nabij gelegen Sint-Martinuskerk (Genoelselder) werd in 2011 een onderzoek met vergelijkbare doelstellingen uitgevoerd¹¹ wat potentieel biedt voor vergelijking.

2.2.4. Assessment van de archeologische site in zijn geheel

Voor een uitgebreide bespreking van het historische, landschappelijke en archeologische kader verwijzen we naar de bureaustudie¹² en de bouwhistorische studie uitgevoerd door *Profiel CVBA*.¹³ Uit deze bleek dat de kennis over de kerk voor de 19^e eeuw zeer beperkt is en er nog veel vraagtekens bestaan omtrent deze vroegere bouwfases. Archeologische voorkennis is onbestaande. Het voornaamste potentieel voor de site bevindt zich dan ook in het verder uitdiepen van de bouwgeschiedenis van de kerk. Het ontbreken van funeraire informatie maakt dat onderzoek op funerair, antropologisch of socio-cultureel vlak uitgesloten is.

De volgende onderzoeksvragen kunnen bijgevolg mits verwerking van de archeologische site behandeld worden:

- Zijn er archeologische sporen aanwezig?
- Zijn de sporen natuurlijk of antropogeen?
- Hoe is de bewaringstoestand van de sporen?
- Behoren de sporen tot één of meerdere periodes?
- Zijn er restanten van vroegere bouwfases van de kerk aanwezig?
- Indien ja, kunnen de vroegere bouwfases gedateerd worden?
- Zijn er restanten van de oorspronkelijke vloer aanwezig?
- Kan de ouderdom van de kerk op basis van archeologische vondsten bevestigd worden?
- Zijn er eventueel nog vroegere (onbekende) bouwfases?
- Zijn er graven aanwezig?
- Kunnen de resultaten van de bureaustudie fijngesteld worden?

Omwille van het ontbreken van funeraire contexten zijn volgende onderzoeksvragen niet van toepassing:

- Wat is de ouderdom van de graven?
- Wat is de densiteit van de begraving?
- Bevinden de graven zich in verschillende stratigrafische niveaus?

¹¹ M. SMEETS (2011) *De opgraving in de Sint-Martinuskerk te Genoelselder* (Archeorapport 57), Kessel-Lo.

¹² Zie ook 3.1.

¹³ S.N. (PROFIEL CVBA) (2008) *Bouwhistorisch onderzoek Sint-Stefanuskerk 's Herenelder (Tongeren)*, Tongeren.

Gebaseerd op de historische bronnen kan men uitgaan van een gebruik van de site vanaf de Late Middeleeuwen. Hierbij wordt volgende inschatting per dateringsfase gedaan:

Periode	Potentieel op kennisvermeerdering
Middeleeuwen	Matig/hog
• Vroege-Middeleeuwen (406 – 900 n. Chr.)	/
• Volle-Middeleeuwen (900 – 1.200 n. Chr.)	/
• Late-Middeleeuwen (1.200 – 1.500 n. Chr.)	Matig/hog
Nieuwe tijd	Matig/hog
• 16 ^{de} eeuw	/
• 17 ^{de} eeuw	/
• 18 ^{de} eeuw	/
Nieuwste tijd	Matig/hog
• 19 ^{de} eeuw	/
• 20 ^{ste} eeuw	/
• 21 ^{ste} eeuw	/

2.3 Voorstel voor wetenschappelijk onderzoek en conservatie

Verder wetenschappelijk onderzoek of conservatie zijn niet van toepassing.

3. Interpretatie archeologische site

3.1. Situering van het onderzoeksgebied

3.1.1 Algemene situering: terreininspectie

's Herenelder, deelgemeente van Tongeren, ligt in het brongebied van de Demer. De historische kern wordt gevormd door het kasteel met de kerk in de onmiddellijke omgeving. De bebouwing concentreert zich aan de steenweg Tongeren-Spouwen.

Het onderzoeksterrein is gelegen in het centrum van 's Herenelder. De Sint-Stefanuskerk ligt ten noorden de Sint-Stefanusstraat, ter hoogte van een bocht. De weg ligt dan ook ten zuidwesten en zuidoosten van de kerk. Ten noorden en ten oosten van de kerk zijn vlakgraven rondom de kerk gesitueerd (*Afb. 15*).

Ten westen van de kerk ligt de pastorie, in 1909 gebouwd door M. Christiaens in neo-Maastijl (ID: 37463 in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed).¹⁴ Ten zuiden van de kerk, aan de overzijde van de Sint-Stefanusstraat, bevindt zich het kasteel en de kasteelhoeve van 's Herenelder, daterend uit de 13de eeuw (ID: 37464 in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed). Het gebouw bevat voorts gedeelten uit de eerste helft van de 17de eeuw (westgevel) en aanpassingen uit de 19de eeuw.¹⁵

De kerk kent verschillende bouwfasen en aan de kerk werden in de loop der jaren verschillende werken uitgevoerd (zie bureaustudie). Foto's tonen aan dat de huidige vloer uit de 20ste eeuw dateert (*afb. 12-14*).

Op basis van onderstaande foto's wordt een beeld geschetst van de huidige situatie op het onderzoeksterrein (*Afb. 4 – afb. 14*).

¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Pastorie van de Sint-Stefanusparochie. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37463> op 07-06-2016 11:06.

Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990).

¹⁵ Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Kasteel en kasteelhoeve van 's-Helder. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37464> op 07-06-2016 10:30.

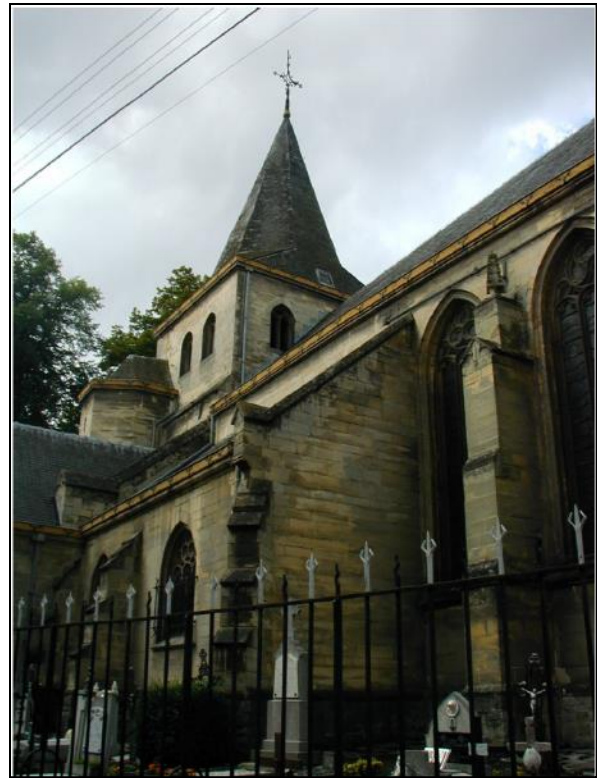
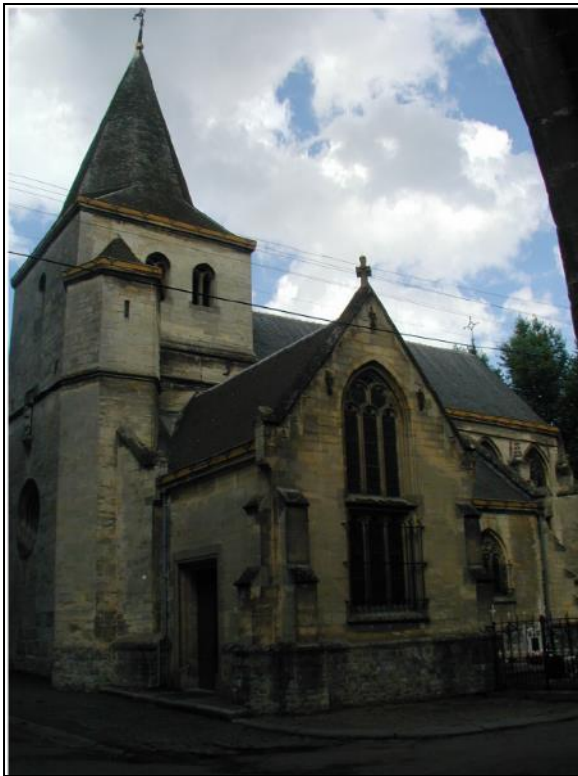
Afb. 4 en 5: westgevel van de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

Afb. 6 en 7: noordgevel van de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

Afb. 8 en 9: oostgevel van de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

Afb. 10 en 11: zuidgevel van de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

Afb. 12: Huidige vloer in de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

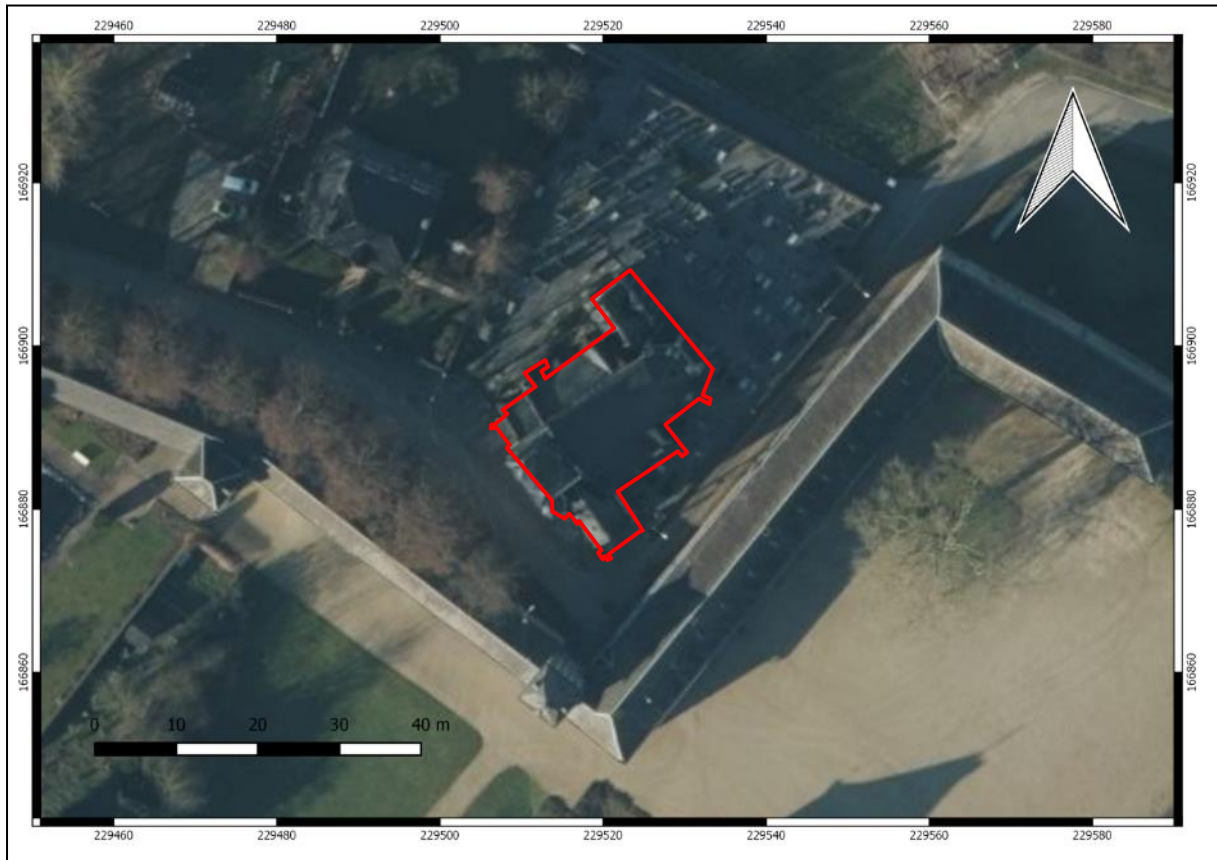
Afb. 13: Vloer in Sint-Stefanuskerk ter hoogte van de torentrap (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

Afb. 14: Huidige vloer in de Sint-Stefanuskerk (Bron: M. Van Hout, Verstraete & Vanhecke NV)

3.1.2 Landschappelijke en aardkundige situering

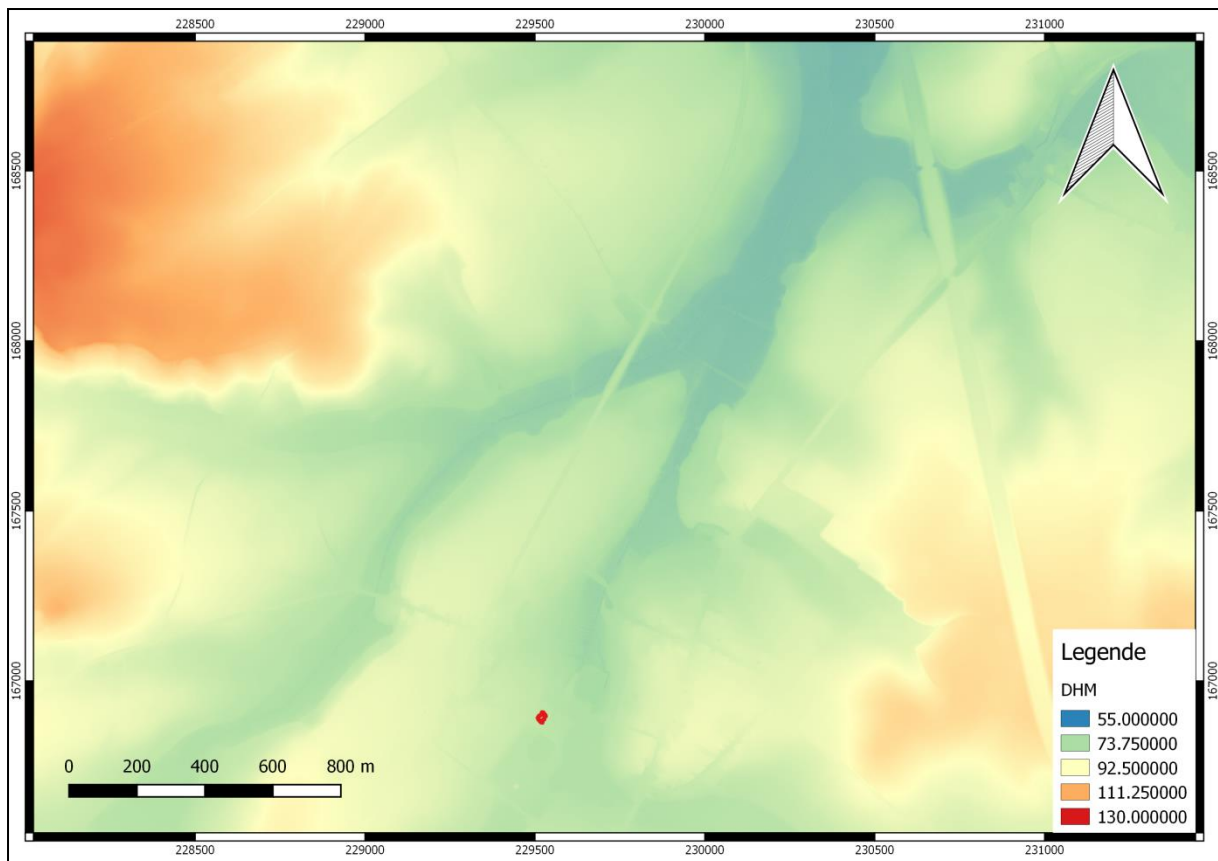
Landschappelijke situering van het onderzoeksgebied

Afb. 15: Luchtfoto van het onderzoeksterrein. (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.500)

's Herenelderen ligt in het brongebied van de Demer, die ontspringt in het naastgelegen gehucht Ketsingen. De hoogte van het dorp varieert tussen ca. 67 m ten noorden van de dorpskern, waar de Molenbeek in de Demer vloeit, en ca. 100 m ten zuidoosten van de dorpskern, nabij de Hommelenberg waarvan de top (103 m) zich in het nabijgelegen Ketsingen bevindt (Afb. 16).

Het onderzoeksterrein situeert zich in het glooiende landschap van droog Haspengouw. De kerk is gelegen op een helling die afdaalt richting oosten, op een hoogte van ca. 70 m TAW. De Demer stroomt op ca. 130 m ten oosten van het onderzoeksterrein.

Afb. 16: Uittreksel uit het digitaal hoogtemodel Vlaanderen II met afbakening van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGIS/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.12000)

Bodem en geologie

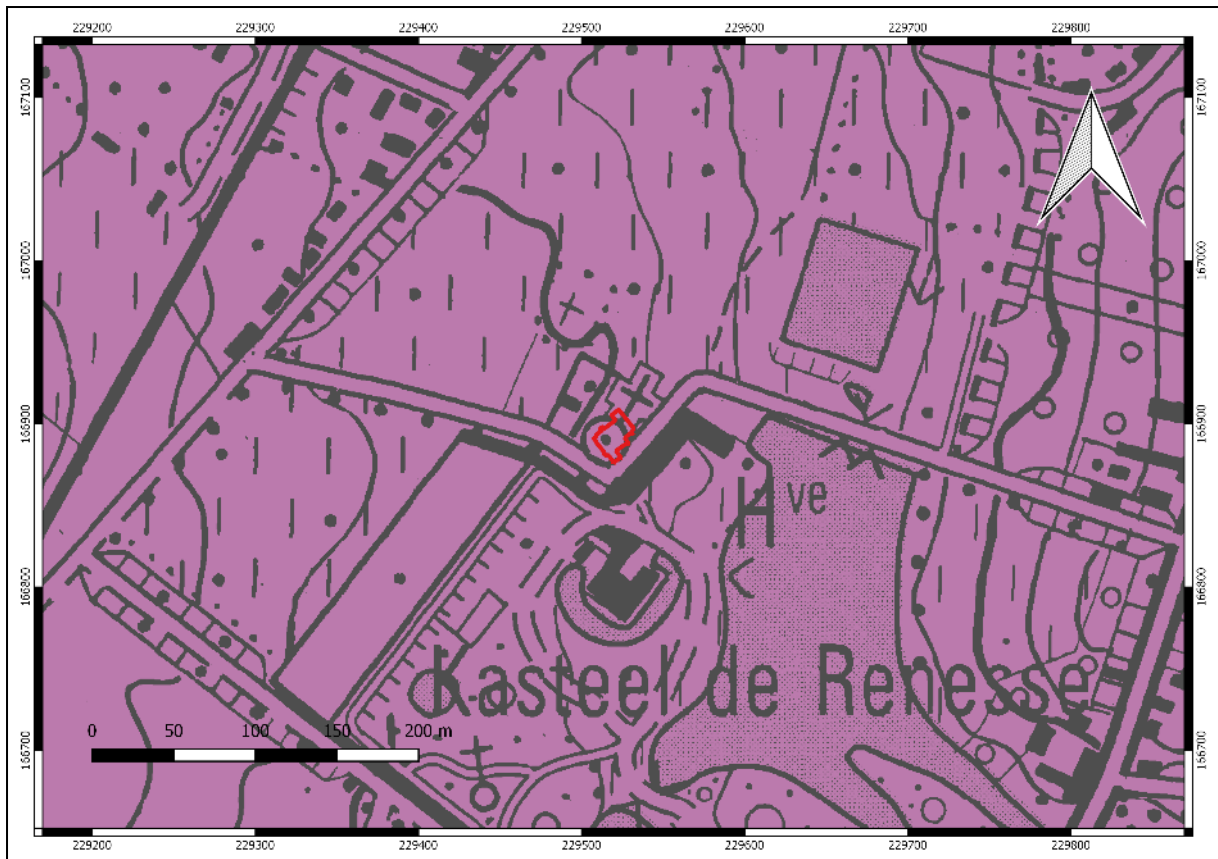
Tijdens het Laat-Krijt kende het gebied een transgressieve fase en werd bedekt met aanvankelijke continentale en kustnabije mariene zanden en kleien en later dikke pakketten krijt. Deze sedimentatie ging door tijdens het Tertiair, waarbij zee-schommelingen en tektonische bewegingen zorgden voor een complexe opeenvolging van mariene en continentale zanden, kleien, mergel en krijt.¹⁶ Volgens de tertiair geologische kaart bestaan deze afzettingen ter hoogte van het onderzoeksgebied uit *de Formatie van Sint-Huibrechts-Hern* (Afb. 17, paars). De tertiaire *Formatie van Sint-Huibrechts-Hern* bestaat uit twee leden: *het Lid van Neerrepn* en *het Lid van Grimmertingen*. *Het Lid van Neerrepn* bestaat uit een los fijn, groenig zand met veel glimmers en is vaak gelamineerd. *Het Lid van Grimmertingen* bestaat uit een kleverig fijn zand, glauconiethoudend en glimmerhoudend. Onderaan wordt dit lid veel kleirijker. Soms is een basisgrind bestaande uit platte zwarte silexen aanwezig.¹⁷

Tijdens het Pliocleen eindigen de transgressieve fases en wordt het gebied voorgoed boven zeeniveau geheven. Een aanzienlijke erosie modelleert het landschap dat door de Quartaire bedekking, bestaande uit eolische lemen en zanden zijn huidig uitzicht krijgt.¹⁸

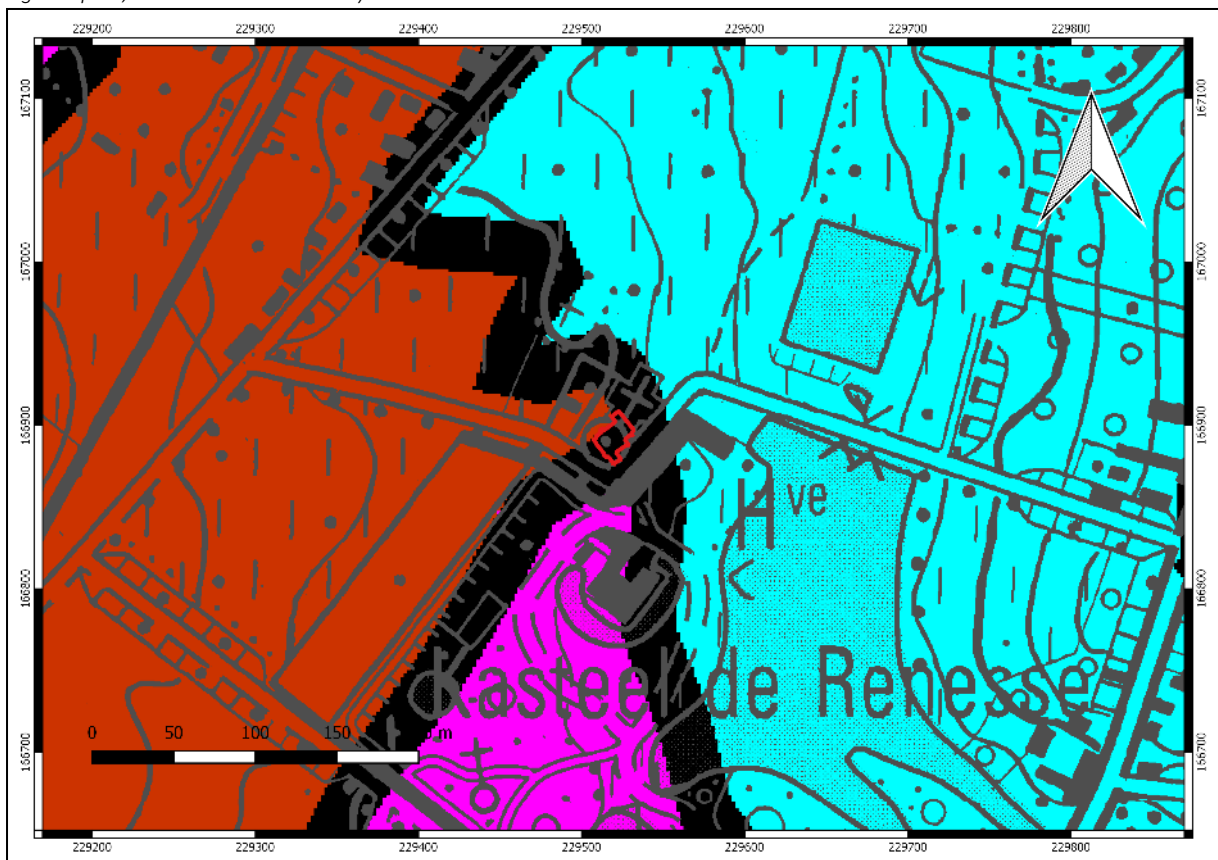
¹⁶ De Geyter 2001, 10.

¹⁷ De Geyter 2001, 25-26.

¹⁸ De Geyter 2001, 10.

Afb. 17: Uittreksel tertiaire kaart met afbakening van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.2500)

Afb. 18: Uittreksel Quartair profieltypekaart kaartblad 34-35 Tongeren met afbakening van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.2500)

Tijdens de laatste twee ijstijden werden eolische afzettingen vanuit het noordoosten aangevoerd door een sterke wind die in stand werd gehouden door een sterk hogedrukgebied boven de ijskap die op dat moment nagenoeg gans noordelijk Europa bedekte. De kerk ligt op de grens tussen drie quartaire afzettingen. In het westen werd een leempakket afgezet van 4 - 10 m dik (*afb. 18*, bruin). De eerste leem die grote delen van het landschap bedekte en op vele plaatsen terug te vinden is, is *de Henegouwenleem* van het Riss (Saaliaan). Deze leem is zandig en heeft een gebande structuur, met rode, beige en lichtgrijze kleuren. Er komen veelvuldig zwarte deeltjes in voor die duiden op een mangaanneerslag. Boven op deze lemen is op sommige plaatsen een duidelijke bodem ontwikkeld. Deze Eembodem wordt *de Rocourtbodem* genoemd. *De Haspengouwloess*, die deze Rocourtbodem bedekt, is een gelaagde loess met een iets grijzer karakter dan de onderliggende. Er komen talrijke vorstbodems in voor met bovenaan de *Bodem van Kesselt*. Het gelaagde karakter van de loess komt voort uit de talrijke verspoelingen van de leem na de afzettingen van de loess in het koude maar vochtige klimaat. Daar zowel de Rocourt- als de Kesseltbodem vaak ontbreekt of zwak ontwikkeld is, is het meestal moeilijk een onderscheid te maken tussen de Henegouwen- en de Haspengouwleem. Ze worden dan ook vaak als één leempakket aanzien. Het volgende en jongere leempakket bestaat uit een bruine korrelige loess uit het Weichseliaan. Deze leem wordt in de Belgische stratigrafie *de Brabantleem* genoemd.¹⁹

Net ten oosten van het onderzoeksgebied is Demeralluvium zichtbaar (*afb. 18*, blauw). De Demer erodeert vanaf haar bron, die vlakbij het onderzoeksgebied gelegen is, de *formatie van Heers* en vervolgens de *formatie van Sint-Huibrechts-Hern* (ter hoogte van het onderzoeksgebied zichtbaar op de tertiair geologische kaart, zie *afb. 18*). Dit Demeralluvium kan tot 25 m dik zijn en bestaat ter hoogte van het onderzoeksgebied voor een groot deel uit herwerkt Quartair materiaal, de eolische lemen genaamd. Voorts kunnen herwerkte Tertiaire elementen worden teruggevonden zoals de kleien en o.a. de zanden uit de *formaties van Sint-Huibrechts-Hern*.

In het zuiden is beekalluvium zichtbaar (*afb. 18*, paars). Deze afzetting wordt teruggevonden in smalle, ondiepe valleien met een permanente waterloop. De samenstelling hangt sterk af van het substraat waarin de beek erodeert en van de omliggende lithologie. De beken ten zuiden van de Demer en ten noorden van de Jeker, die gesitueerd zijn in het leemgebied, hebben dan ook een duidelijk lemig alluvium.²⁰

Op de bodemkaart (*afb. 19*) is ter hoogte van het onderzoeksgebied een OB-bodem zichtbaar, zijnde een bodem waarvan het bodemprofiel door het ingrijpen van de mens gewijzigd of vernietigd werd omwille van bebouwing, hetgeen logisch is vermits het te onderzoeken terrein zich ter hoogte van een kerk bevindt.²¹

Rondom het terrein is op de bodemkaart een OT-bodem zichtbaar, zijnde sterk vergraven gronden waardoor het bodemprofiel eveneens gewijzigd of vernietigd werd.²²

In de ruimere omgeving worden hoger op de helling Abp-gronden, Abp(c)-gronden en Aba1-gronden aangetroffen. Aba1-gronden bestaan uit een droge leembodem met textuur B-horizont. De serie Aba werd ontwikkeld in het Pleistocene loessdek en vertoont onder de A horizont (hier < 40 cm dik) een aan klei en sesquioxiden aangerijkte textuur B horizont. De bouwvoor is een donkerbruin, homogeen humushoudend leem. Abp-bodems en Abp(c)-bodems zijn droge leembodems zonder profiel en komen voor in colluviale droge leemdepressies. Deze gronden bestaan uit leemmateriaal geërodeerd van de hoger liggende plateaugronden (colluvium). De Abp(c)-bodems vormen de overgang van Aba-bodems naar Abp-bodems en bevatten een begraven textuur B horizont beginnend tussen 40 en 80 cm diepte. De Abp-bodems bestaan uit een laag colluvium met een dikte van meer dan 125 cm.²³ In de lager gelegen gebieden zijn voornamelijk ADp- en AFp-bodems zichtbaar, zijnde matig droge tot matig natte leembodems zonder profiel en natte tot zeer natte leembodems zonder profiel. Ook veenbodems komen voor in deze lage gebieden. ADp-bodems komen voor in lage brede depressies, op de lage rand van hellingen en als oeverwallen in alluviale valleien. De bouwlaag vertoont een bruinrijze kleur die geleidelijk overgaat in niet gedifferentieerd colluviaal materiaal die baksteenrestjes en houtskoolfragmenten bevat. Het colluvium rust op een afgeknotte textuur B of op een Tertiair substraat. Roestverschijnselen beginnen vanaf 50 cm. AFp-bodems worden het ganse jaar beïnvloed door een permanente ondiepe grondwatertafel. Duidelijke roestvlekken beginnen op minder dan 50 cm en kunnen reeds in de bovengrond aangetroffen worden. Op minder dan 125 cm diepte komt een volledig gereduceerde horizont voor. Deze gronden beslaan smalle stroken in de beekvalleien, vooral langs de bovenloop van de verschillende beken. Het complex V als 'niet gedifferentieerde gronden op veen',

¹⁹ Verstraelen 2000, 28-29.

²⁰ Verstraelen 2000, 26-28.

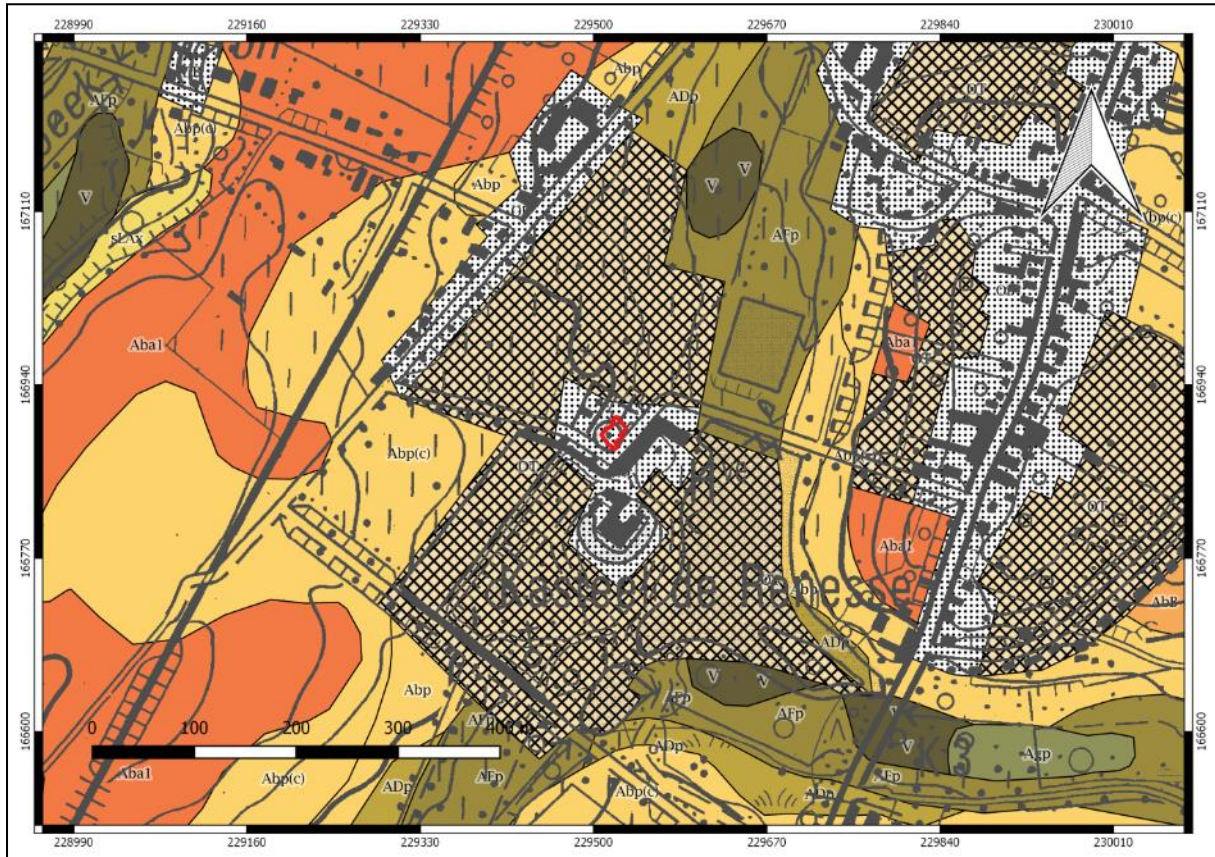
²¹ Van Ranst E. en Sys C. (2000)

²² Van Ranst E. en Sys C. (2000)

²³ R. Dudal & L. Baeyens (1957) 31-32, 47-50.

Van Ranst E. en Sys C. (2000)

groepeert uiteenlopende textuurklassen waarbij de draineringstoestand en de profielontwikkeling niet verder wordt gespecificeerd. Deze groep omvat uiterst natte gronden op veen met meer dan 30% organische stof. De totale dikte van het veen overschrijdt zelden 60 cm. Onder het kleig veen treft men humeuze donkere kleilaagjes aan die overgaan tot lichtgrijs zand. De waterhuishouding is zeer slecht, de bodems zijn permanent te nat.²⁴

Afb. 19: Bodemkaart met aanduiding van het onderzoeksterrein in het rood (Bron: QGis/Geopunt, dd 06/06/2016, digitaal plan, aanmaatschaal 1.4000)

3.2 Historische situering

3.2.1. Beknopte historie van 's Herenelderer

's Herenelderer werd voor het eerst vermeld in 1233 als Aldor.

De bewoning van 's Herenelderer klimt op tot de Romeinse periode (4de-eeuws materiaal en sporen van centuriatio) en is continu (Frankische grafvondst). De antieke weg Tongeren-Kleine Spouwen-Rosmeer loopt door het grondgebied.

's Herenelderer vormde oorspronkelijk waarschijnlijk één domein met Genoelselderer, Aldor genaamd, dat in 1261 in twee heerlijkheden werd opgesplitst. Beide heerlijkheden waren Loons. 's-Herenelderer kreeg zijn naam van een Heer Willem (1261: Eldris domini Wilhelmi), waarschijnlijk Willem van Hamal (+ 1279). In 1300 werden de heerlijkheden Hern en Schalkhoven bij de bezittingen van de heren van 's-Herenelderer gevoegd. De heerlijkheid bleef in het bezit van de familie van Hamal tot in 1501, waarna zij eigendom werd van de familie de Renesse.

Het dorp bezat een schepenbank die in beroep ging bij het oppergerecht van Vliermaal, en een laathof, afhankelijk van het leenhof van Diepenbeek, met beroep bij de Luikse schepenbank. De parochie was tot 1261 afhankelijk van de kerk van Berg. Vanaf dan ontstond een zelfstandige parochie met patronaatsrecht bij de plaatselijke heer en tienden voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Tongeren.

²⁴ Van Ranst E. en Sys C. (2000)

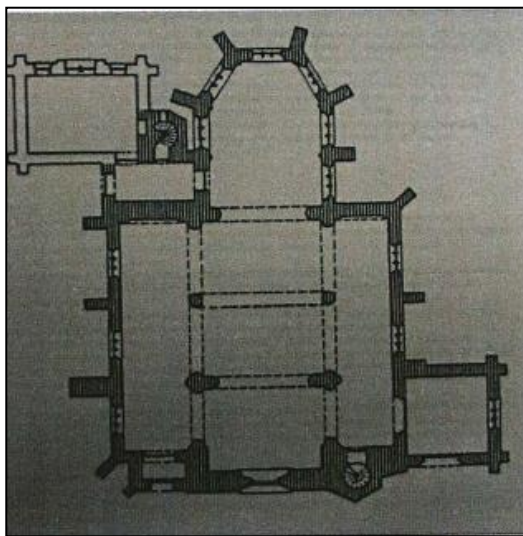
In 1970 werd de fusie 's Herenelderden - Genoelselderden - Membruggen opgericht, waarbij de wijk Ketsingen (gemeente Berg) en een gedeelte van de gemeente Grote Spouwen werden gevoegd. In 1977 werd deze fusiegemeente ontbonden: 's Herenelderden werd bij Tongeren gevoegd, Genoelselderden en Membruggen bij Riemst.²⁵

3.2.2. Beknopte historie van het onderzoeksterrein a.h.v. literatuur en cartografische bronnen

De Sint-Stefanuskerk is geregistreerd als bouwkundig erfgoed (Parochiekerk Sint-Stefanus, ID: 37462) binnen de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed.

De kerk is een stichting van de heren van Elderen (1261). De huidige kerk in Maasgotische stijl dateert uit de 15de eeuw. Ze werd in 1899-1900 gerestaureerd onder leiding van F. Lohest. De kerk is omringd door het ommuurde kerkhof.²⁶

Beschrijving van de huidige kerk

De plattegrond van de kerk beschrijft op dit ogenblik een driebeukig gebouw van drie traveeën met ingebouwde westelijke toren, aan de zuidzijde geflankeerd door een traptorentje, en een koor van twee rechte traveeën met driesijdige afsluiting. Het portaal staat haaks op de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk. Er is een vrijwel vrijstaande sacristie aanwezig in de noordoosthoek tussen koor en schip. Tussen de sacristie en de noordzijde van het koor is er ruimte voor het orgel, dat bereikbaar is via een spiltrap in een kleine traptoren (afb.20).²⁷

Afb. 20: Plattegrond van de Sint-Stefanuskerk (Bron: S.N., 2008, 5)

Het gebouw is volledig opgebouwd uit mergelsteen en heeft een pseudo-basilicale opstand. De westtoren is een gedrongen, vierkante toren uit twee geledingen onder een ingesnoerde naaldspits. De toren is blind op een roosvenster

in de westgevel na, waarboven zich een nis met neogotisch beeldje van Sint-Michael bevindt. Hierboven zijn

²⁵ Bauwens-Lesenne M. (1968), p.330-331.

Paquay J. (1932), p.5-7.

Severijns P. (1988), p.210-211.

Thys C., (1872), p.77-97).

Ulrix E. & Paquay J. (1926), p.23-32).

Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990)

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: 's Herenelderden. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/120835> op 07-06-2016 10:19.

²⁶ Archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, onuitgegeven gegevens.

Van Caster E. - Op De Beeck R. (1981), p. 46-48; 74-77; 108-110; 113-115; 140-141.

Daniëls P. - Paquay J. (1919), p. 5-14.

Geukens B. (1976), p. 16-18.

Milkers J. (1954), p. 114-120.

Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990)

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Parochiekerk Sint-Stefanus. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37462> op 07-06-2016 10:17.

²⁷ Archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, onuitgegeven gegevens.

Van Caster E. - Op De Beeck R. (1981), p. 46-48; 74-77; 108-110; 113-115; 140-141.

Daniëls P. - Paquay J. (1919), p. 5-14.

Geukens B. (1976), p. 16-18.

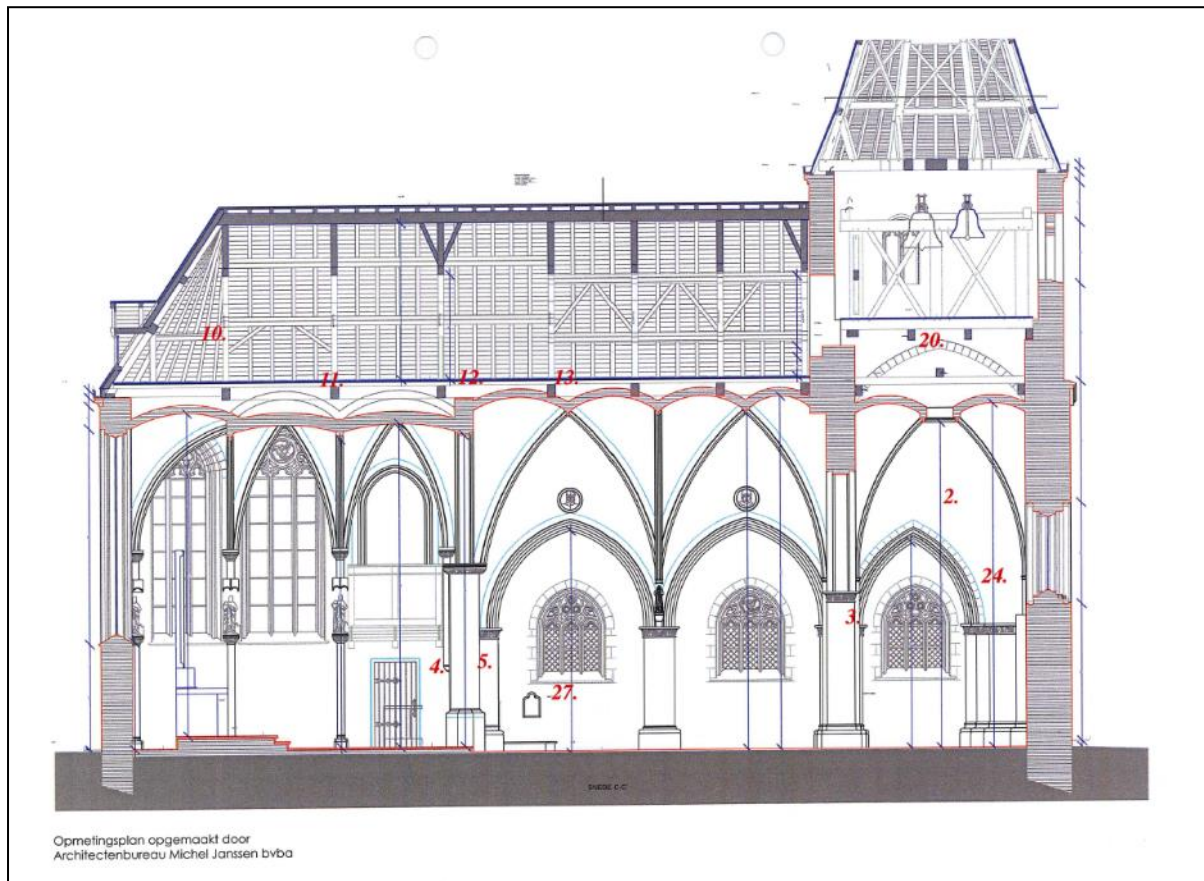
Milkers J. (1954), p. 114-120.

Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990)

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Parochiekerk Sint-Stefanus. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37462> op 07-06-2016 10:17.

eenvoudige, spitsboogvormige galmgaten aanwezig. De overige delen van de kerk bevinden zich onder een leien zadeldak (middenbeuk, sacristie en portaal) en onder lessenaarsdaken (zijbeuken). De steunberen bestaan uit drie en vier (koor)geledingen. De geprofileerde mergelstenen spitsboogvensters zijn in maaswerk (afb. 20-22).

Het interieur bestaat eveneens uit mergelsteen. De middenbeuk is van de zijbeuken gescheiden door middel van een spitsboogarcade op vrij zware zuilen met bladkapiteel. De overwelling bestaat uit kruisribgewelven tussen spitsboogvormige gordelbogen op consoles, waaronder neogotische beeldjes op sokkel staan. Verder komen stergewelven voor boven de koortraveeën en de koorsluiting. De overwelling van de begane grond van de toren bestaat uit een kruisribgewelf. De ruimte voor het orgel is aan de noordzijde van het koor geopend door middel van een spitsboog, en afgesloten met een neogotische houten leuning (1900).

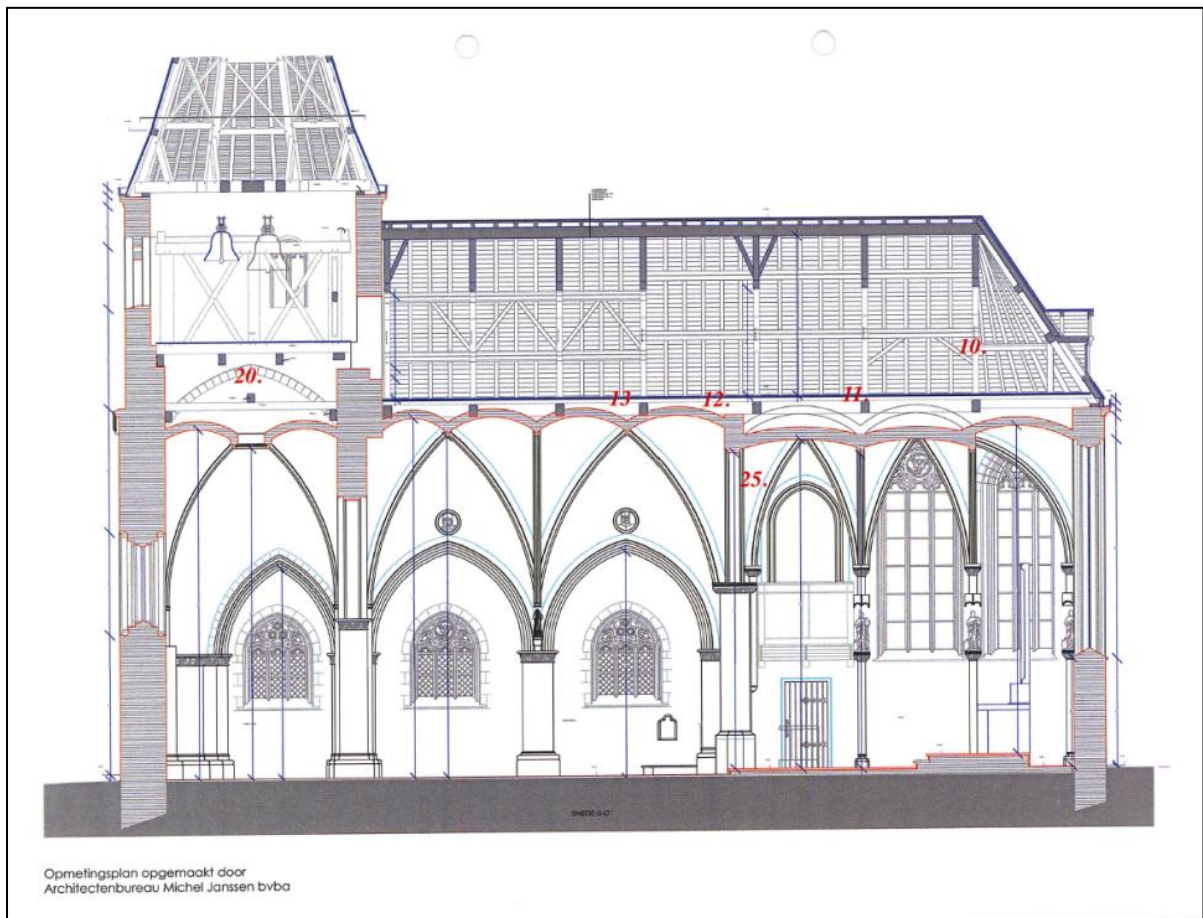
Afb. 21: Zicht vanuit het zuiden op een verticale snede doorheen de Sint-Stefanuskerk (Bron: S.N. 2008, 32)

Het meubilair van de kerk bestaat uit een aantal schilderijen uit de 16de eeuw, een houten reliekschrijn met geschilderde voorstellingen uit de 15de eeuw, reliëfs uit circa 1600 en een aantal neogotische beelden onder de sokkels die de gewelfribben dragen (1900). Het hoofdaltaar is Neogotisch (F. Lohest, 1898) met een retabel (1520-1530). De eiken biechtstoel is gedateerd in 1656.

Verder is er een orgel aanwezig (circa 1900). In het koor bevinden zich merkwaardige glasramen uit de renaissance, in 1539-1640 geplaatst door gravin Marie-Madeleine de Hamal. Het glasraam met voorstelling van Sint-Lodewijk van Frankrijk en Sint-Antonius van Padua werd toegevoegd in 1859 door het echtpaar de Renesse-de Stockem. Het glasraam met voorstelling van Maria in de tempel, werd door Osterrath van Tilff (1899) toegevoegd. In de noordelijke zijbeuk bevinden zich glasramen met voorstelling van de Geboorte van Maria, wapenschilden en Calvarie. Het laatst genoemde bevat het wapenschild van Peumans (tweede helft van de 16de eeuw). In de zuidelijke zijbeuk bevinden zich glasramen met een voorstelling van apostel Sint-Matthias (?) en wapenschilden, waaronder dat van de Renesse en de Horion (?) (tweede helft van de 16de eeuw).

Verder bevinden zich in de kerk zeer merkwaardige gotische grafstenen uit kalksteen met persoonsvoorstellingen van Willem van Hamal (+ 1279) en van Egidius van Hamal (+ 1354), uit kalksteen met wit-marmeren inlegstukken. Ook zijn er gotische grafstenen van Arnold van Hamal (+ 1456), laat-gotische grafstenen van Willem van Hamal (+

1494) en echtgenote Margaretha de Merode (+ 1486) en grafstenen met vroeg-rennaissance decor van Anna van Elderen (+ 1533) aanwezig, mogelijk afkomstig uit het Luikse atelier van Palardini,. Voorts is er een gotische grafsteen uit kalksteen van Franciscus van Elderen (+ 1320) aanwezig en een gedenksteen van de familie de Renesse met datering 1715.²⁸

Afb. 22: Zicht vanuit het noorden doorheen de Sint-Stefanuskerk (Bron: S.N. 2008, 34)

Bouwhistoriek

Over de bouw van de kerk bestaan 2 theorieën. Een eerste theorie stelt dat de eerste kapel dateert van 1261 en werd afgebroken. Een nieuwe kerk zou zijn opgericht in de tweede helft van de 15de eeuw. Een andere theorie stelt dat de oorspronkelijke kapel werd uitgebreid en gerestaureerd in Maasgotische stijl door Maria-Magdalena van Hamal, die in die periode ook de vroeg-renaissantistische glasramen (in het koor) aan de kerk schonk.²⁹

In 2008 werd in het kader van restauratiewerken een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd door *Profiel CVBA*.³⁰ Voor een uitgebreide beschrijving van de bouwgeschiedenis van de kerk kan dit onderzoek dan ook geraadpleegd worden. In deze bureaustudie wordt deze beschrijving beperkt tot de algemene bouwfases van de kerk en de aspecten van het gebouw die een mogelijke invloed gehad hebben op de vloer en het vloerbed.

²⁸ Archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, onuitgegeven gegevens.

Van Caster E. - Op de Beek R (1981), p. 46-48; 74-77; 108-110; 113-115; 140-141.

Daniëls P. - Paquay J. (1919), p. 5-14.

GEUKENS B.(1976) p. 16-18.

Milkers J.(1954) p. 114-120.

Schlusmans F. met medewerking van Vanthillo C. (1990).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Parochiekerk Sint-Stefanus. In Inventaris Onroerend Erfgoed. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37462> op 07-06-2016 10:17.

²⁹ S.N. (2008), p.5

³⁰ S.N. (2008).

Op basis van de bouwhistorische studie werden vier grote bouwfases aangeduid:

In een eerste bouwfase was er vermoedelijk sprake van een éénbeukige kerk (van de grootte van het koor en een travee), die gestut werd met steunberen, met hoogstwaarschijnlijk een houten gewelf. Dit is vermoedelijk de kapel waarover men spreekt in de geschiedenis van de kerk. Het koor is dus het oudste gedeelte van de kerk.³¹

In een tweede fase werd de kerk uitgebreid met meer traveeën en zijbeuken. De bestaande steunberen werden verwijderd of geïntegreerd in de nieuwe muurpartijen.

In een derde fase werd een toren gebouwd op het laatste travee van de kerk. In hoeveel fasen deze bouw heeft plaatsgevonden, is niet met zekerheid vast te stellen. Vermoedelijk is de bovenbouw van een latere datum of werd deze uitvoerig vernieuwd in de restauratiefase rond 1900.

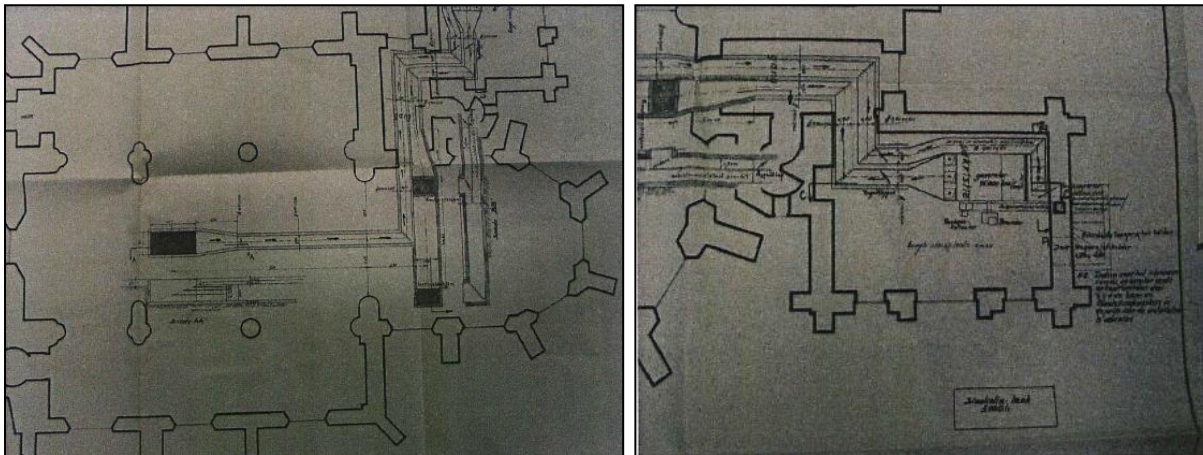
In de laatste fase werden de sacristie, het zuidelijke portaal en de bovenliggende dakkapel aangebouwd en werden talrijke muurpartijen afgebroken, vervangen en verstevigd wegens o.a. stabiliteitsproblemen en schade door regenval. Ook het interieur werd aangepakt volgens Neogotisch principe. Waarschijnlijk kan het ijzeren harnas rond het koor in deze periode gedateerd worden. In de 20ste eeuw werden nog enkele verstevigings- en restauratiewerken uitgevoerd om de instabiliteit tegen te gaan.³² Een uitgebreide restauratie en uitbreiding vond plaats rond de eeuwwisseling 19de - 20ste eeuw, naar plannen van de Luikse architect Fernand Lohest.

In het Provinciaal archief Limburg werden door Dirk Pauwels de archieven van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen, de Kerkfabrieken en de Provinciale dienst Gebouwen geraadpleegd. Op basis van raadpleging van deze archieven, werden werken aan de kerk (uitgevoerd vanaf eind 19de eeuw) geregistreerd. Een aantal van deze werken hadden mogelijk een invloed op de vloer of het vloerbed:

- In 1894-1897 spreekt men o.a. over afbraakwerken aan de trap naar de toren, de sacristie, de tribunes, oksaal en altaar, de muur achter het altaar van Maria in de noordelijke zijbeuk, afbraken voor nieuwe of aangepaste deur- en raamopeningen en om een nieuw portaal aan te bouwen, 2 bogen in de zijbeuk en kleine afbraakwerken die nodig zijn om reparaties uit te voeren. Buiten spreekt men over het weghalen van kaders van deuren en ramen. Men spreekt verder over reparaties aan zuilen en pilasters van de bogenrij (metselwerk restaureren, vernieuwen van stukken: nieuwe kapitelen, basissen), een nieuwe muur met nis voor het altaar in het schip, herstelling van de torentrap met nieuwe treden. Ten slotte spreekt men van de aanbouw van een nieuwe sacristie en portaal aan de zuidelijke zijbeuk. De plannen tonen de aanbouwen en de toren, die niet volgens plan is uitgevoerd, maar vermoedelijk enkel gerestaureerd werd.
- Van 1898 tot en met 1900 werden bijkomende herstellingswerken uitgevoerd. Er werd o.a. een tweede ingangsdeur gemaakt aan het kleine portaal.
- Tussen 1898 en 1903 werd een hoogaltaar geplaatst. De predella, mensa, tabernakel en luiken werden toegevoegd aan het tabernakel. Tevens werden een nieuw orgel en de balustrade in het koor geplaatst.
- Tussen 1901 en 1904 werden de biechtstoel en preekstoel geplaatst.
- Tussen 1899 en 1906 is er sprake van de plaatsing van een nieuw orgel.
- Tussen 1904 en 1913 werden twee zijaltaren en een communiebank geplaatst.
- In 1927 werd een elektrische motor geplaatst voor de blaasbalg van het orgel. Waar deze exact geplaatst werd, wordt niet vermeld.
- In 1964 werd centrale verwarming geplaatst. De verwarmingsroosters werden links en rechts van de aslijn van het koor gelegd (*afb. 23 en 24*). Verder werden nieuwe afvoerpijpen en trechters geplaatst en werd een vensterraam geplaatst voor de kelder.

³¹ S.N. (2008) p.20-22, 25.

³² S.N. (2008), 25.

Afb. 23 en 24: Plan 10 en 11: Plannen plaatsing verwarmingsinstallatie. Links: buizen langs weerszijden van het middenschip. Rechts: generator in de sacristie (Bron: S.N. 2008, 8)

In 1974 - 1975 werd de kerk hersteld door Architectenbureau Janssen en Loix. Enkele oude steunberen werden weggehaald, er werden nieuwe funderingen aangebracht en nieuwe steunberen gezet. Hiervoor werd materiaal herbruikt, maar ook nieuw materiaal toegevoegd.³³

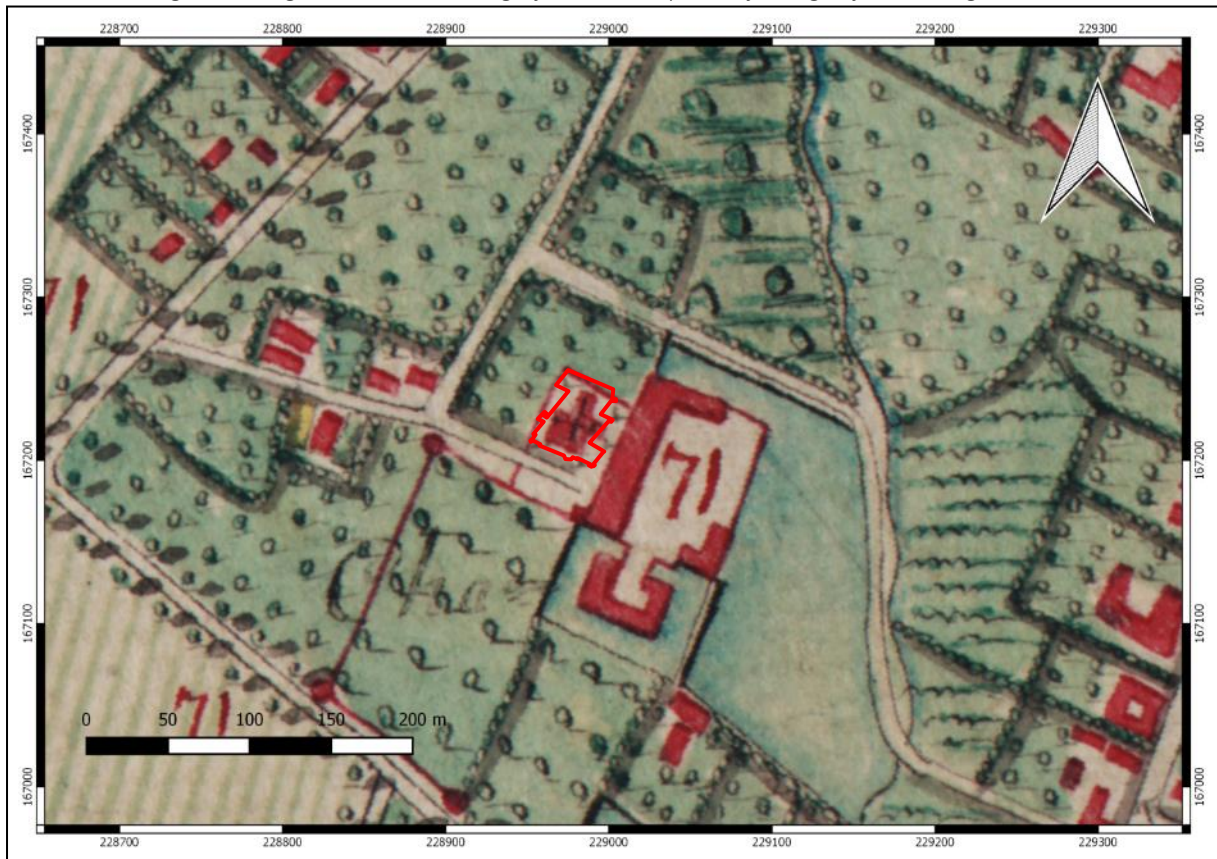

Afb. 25: Foto van de binnenzijde van de kerk, genomen in 1944 (Bron: S.N. 2008, 17)

³³ S.N. (2008), p. 6-16.

Cartografische studie

Op de *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden*, opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778, Afb. 26), is de kerk reeds zichtbaar tegenover het kasteel. De Sint-Stefanusstraat loopt ten zuiden van de kerk, maar is ten oosten van de kerk nog niet doorgetrokken. Wel zijn andere verbindingswegen ten westen en ten noorden zichtbaar die tegenwoordig niet meer aanwezig zijn. De kerk op zich lijkt nog vrij eenvoudig van vorm.

Afb. 26: Detail uit de kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgesteld door Graaf de Ferraris (1771-1778) met situering van het onderzoekerterrein (Bron: QGIS/Geopunt, dd 07/06/2016, digitaal plan, aanmaatschaal 1.2500)

In 1841 werd de *Atlas der Buurtwegen* opgemaakt, waarbij de wetgever wilde aanduiden welke kleine wegen een openbaar karakter hadden. Bedoeling was hierbij een inventarisatie te maken van alle "openbare" wegen en "private wegen met openbare erfdienstbaarheid". De atlas maakt een onderscheid in buurtwegen (*chemins*) en voetwegen (*sentiers*).³⁴ Op de *Atlas der Buurtwegen* is de huidige ligging van de Sint-Stefanusstraat ten oosten van de kerk wel reeds herkenbaar (afb. 27). De kerk lijkt verder uitgebreid met steunberen aan noordwestelijke en zuidoostelijke zijde en een absis aan de noordoostelijke zijde. De sacristie is nog niet zichtbaar.

Ook op de Vandermaelenkaart wordt de kerk aangegeven, maar de contouren worden niet weergegeven (afb. 28). In plaats daarvan wordt de kerk aangeduid met een symbool (cirkel).

Ook op de topografische kaarten van 1873, 1904, 1939, 1969, 1981 en 1989 blijft de kerk zichtbaar. Op de kaart van 1873 (Afb. 29) is een grondplan in de vorm van een kruis zichtbaar. Op de kaart van 1904 is bebouwing op het terrein zichtbaar, maar wordt de kerk niet expliciet weergegeven (Afb. 30). Het huidige traject van de Sint-Stefanusstraat is op deze kaart duidelijk zichtbaar, weliswaar met een scherpe knik ten noorden van de kerk. Op de kaart van 1939 (Afb. 31) is deze knik verdwenen. Op de topografische kaarten vanaf 1939 wordt de kerk symbolisch weergegeven met een kruis. Op de kaart van 1969 (afb. 32) is aan de verschuiving van de hoogtelijnen te zien dat er een verandering optreedt betreffende het reliëf. Waar op de eerdere kaarten de kerk tussen de hoogtelijnen van 76 m en 77 m TAW ligt, ligt de kerk vanaf 1969 tussen de hoogtelijnen van 79 m en 80 m TAW.

³⁴ <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/8264f16f-45d2-4eae-bc77-f003c7830b20>.

Er lijkt dus een ophoging van het reliëf te hebben plaatsgevonden ter hoogte van de kerk, mogelijk ten gevolge van erosie van de hoger gelegen heuveltoppen in de omgeving, waarvan colluvium afspoeelde tot in de dalen.

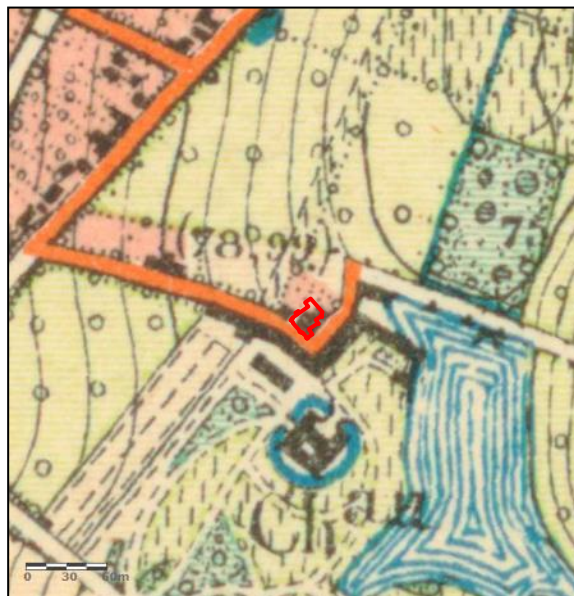
Afb. 27: Atlas van de Buurtwegen (ca. 1841) met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: QGIS/Geopunt, dd 07/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.1000).

Afb. 28: Vandermaelenkaart (ca. 1850) met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: QGIS/Geopunt, dd 07/06/2016, digitaal plan, aanmaakschaal 1.2000)

Afb. 29: Topografische kaart uit 1873 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: Cartesius, digitaal plan, dd.07/06/2016).

Afb. 30: Topografische kaart uit 1904 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: Cartesius, digitaal plan, dd. 07/06/2016).

Afb. 31: Topografische kaart uit 1939 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: Cartesius, digitaal plan, dd.07/06/2016).

Afb. 32: Topografische kaart uit 1964 met aanduiding van het onderzoeksgebied (rood) (Bron: Cartesius, digitaal plan, dd. 07/06/2016).

3.3 Archeologische situering

Op het onderzoeksterrein werd nog geen archeologisch onderzoek uitgevoerd. In de omgeving zijn er wel een aantal archeologische vondsten aangetroffen vanaf de ijzertijd (Afb. 33).

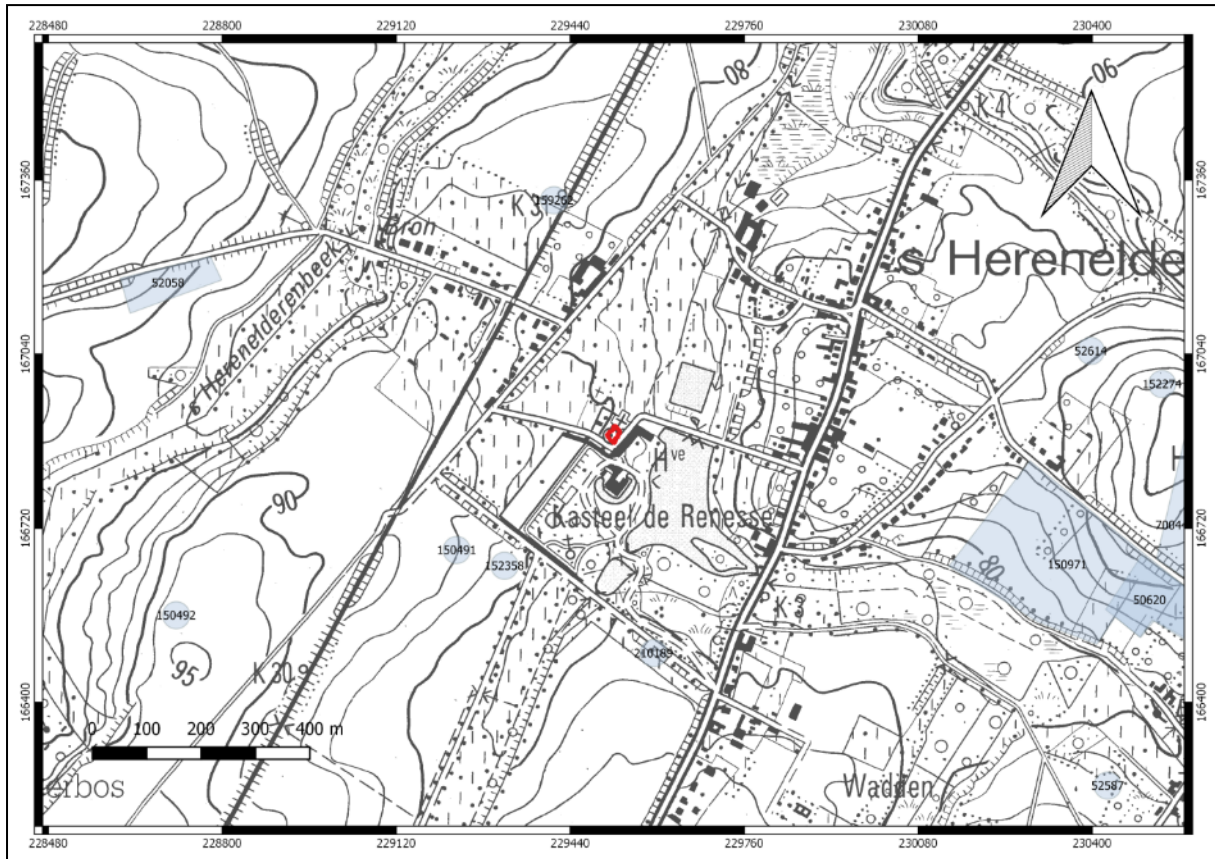
Ten noordwesten van het onderzoeksgebied bevindt zich op ca. 450 m CAI locatie 159262. Het betreft hier een aantal losse vondsten, waaronder munten en kogels uit de 18de en 20ste eeuw (WOII).³⁵

³⁵ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/159262>.

Ook op ca. 300 m ten zuidwesten van de kerk bevindt werden metaalvondsten uit de Nieuwe Tijd aangetroffen (CAI locaties 150491). Vlakbij werd bouwpuin uit de Romeinse periode aangetroffen CAI locatie (152358).³⁶

Ten zuiden van de kerk bevindt zich op ca. 400 m CAI locatie 210189. Ook hier betreft het een reeks losse vondsten, onder andere munten en militaria uit de wereldoorlogen.³⁷

Op ruimere afstand bevindt zich op ca. 850 m ten west-noordwesten van de kerk CAI locatie 52058. Hier werd in 2001 een beperkt archeologisch onderzoek van 4 dagen uitgevoerd door IAP n.a.v. aanleg persleiding en pompstation door Aquafin. Er werden silo's uit de ijzertijd aangetroffen.³⁸

Afb. 33: Detail uit de Centrale Archeologische Inventaris met aanduiding van de omliggende vindplaatsen en het onderzoeksterrein (rood). (Bron: Geo.onroerendergoed.be/QGIS, digitaal plan, dd. 06/06/2016, aanmaatschaal 1.7500).

Op ca. 850 m ten west-zuidwesten bevindt zich CAI-locatie 150492. Het betreft hier losse vondsten waaronder musketkogels en munten uit de nieuwe tijd en militaria uit de wereldoorlogen.³⁹

Ten oosten van de kerk bevinden zich op ca. 720 m en verder CAI locaties 150971, 50620, 52614, 152274 en 700446. Het betreft hier voornamelijk metaalvondsten uit de Romeinse tijd, Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd en bouw materiaal (dakpannen) uit de Romeinse tijd.⁴⁰

³⁶ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/150491>.

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/152358>.

³⁷ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/210189>.

³⁸ S.N. (2006), 30-33.

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/52058>

³⁹ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/150492>.

⁴⁰ <https://cai.onroerendergoed.be/locatie/150971>

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/50620>.

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/52614>.

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/152274>.

<https://cai.onroerendergoed.be/locatie/700446>.

Ten zuidoosten van de kerk bevindt zich ten slotte nog op ca. 1100 m CAI locatie 52587, een losse vondst (haarnaald) uit de Romeinse tijd.⁴¹

3.4 Bodemopbouw en gaafheid

Afb.34: Zicht op het onderzoeksterrein na aanleg van VL2 (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

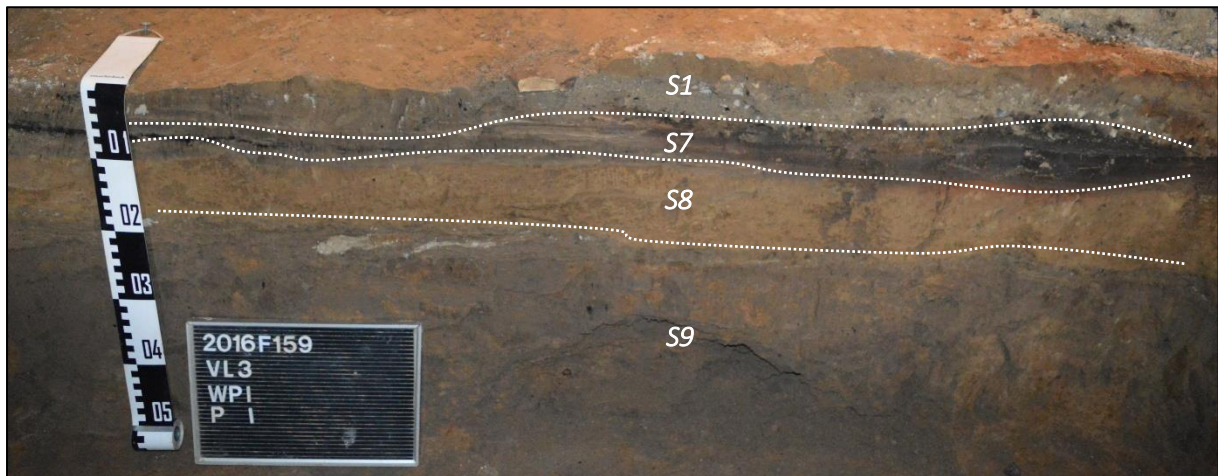
Op de bodemkaart staat het gebied aangegeven als een OT-bodem, zijnde een zwaar vergraven bodem. Door middel van de opgraving van de convectieputten kon er enigszins een inzicht in de verticale stratigrafie van de site bekomen worden. Deze werden aangelegd tot op een diepte van ca. 90 cm onder het huidige vloerniveau (op ca. 79 m TAW). In PP2, 3 en 4 werd lokaal vermoedelijk moederbodem aangesneden op een diepte van 90 cm. Hierboven bevonden zich een aantal antropogene stabilisé-, puin- en ophogingspakketten. Onder de initiële stabilisélagen (zie ook beneden) bevond zich een puinpakket van wisselende dikte (**S1/6/12/13**). Dit donkerbruin-grijze, eerdere heterogene pakket bevatte grote hoeveelheden mortel, baksteenfragmenten en steengruis (voornamelijk mergel). In deze laag werden tevens een aantal geglazuurde vloertegels aangetroffen (zie beneden; Afb. 48). Het was wegens de aard van het onderzoek niet mogelijk om vast te stellen of dit in een keer over de gehele onderzochte oppervlakte is verspreid of dat het gaat om meerdere pakketten. Een indicatie dat er mogelijk toch enige stratigrafie in waar te nemen is vindt men in het verschil in diepte van dit pakket in de verschillende proefputten. Ook kon er een onderscheid gemaakt worden tussen S1 en S12/13, dewelke een eerder lemig, compact karakter hadden. **S6** (VL1) was een lens met erg veel houtskool en mergel in S1.

In PP1 en 2, beiden in de zuidelijke zijbeuk, werd onder dit pakket een dunne brandlaag (**S7**) van houtskool en verbrande leem op een aangestampt leempakket (**S8**) aangetroffen (Afb. 35-36). Deze laatste is vermoedelijk een oude vloerfundering. Mogelijk heeft er een kleine brand gewoed waarna herstellingswerken noodzakelijk waren.

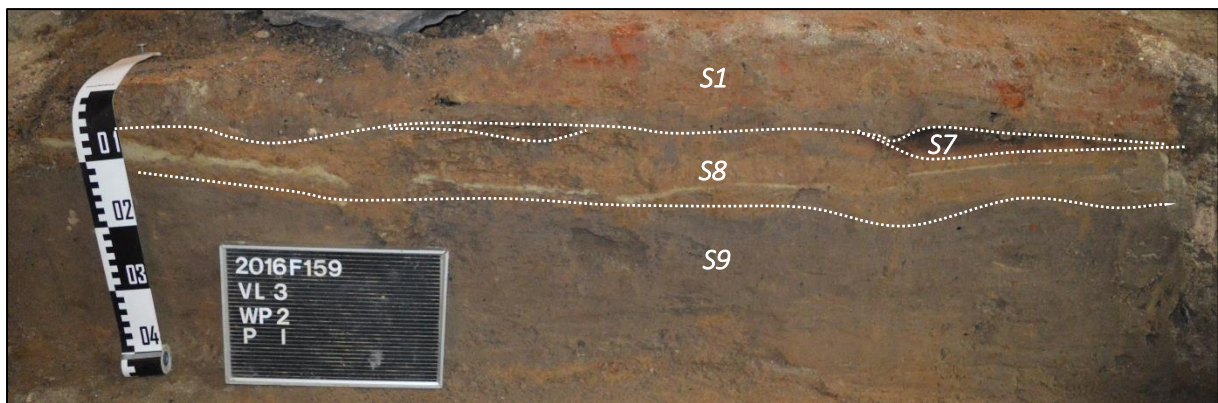
Hieronder werd een tweede, blauwgrijze leempakket (**S9**) aangetroffen met een bijmenging van verbrande leem (Afb. 35-36). Mogelijk gaat het om een eerste funderingspakket bij de bouw van de huidige kerk. In de noordelijke zijbeuk werd onder S1 eveneens een leempakket (**S15**) aangetroffen (Afb. 38) dat weliswaar een ietwat meer heterogeen karakter had. Vermoedelijk gaat het eveneens over een dergelijk funderingspakket.

⁴¹ <https://cai.onroerenderfgoed.be/locatie/52587>.

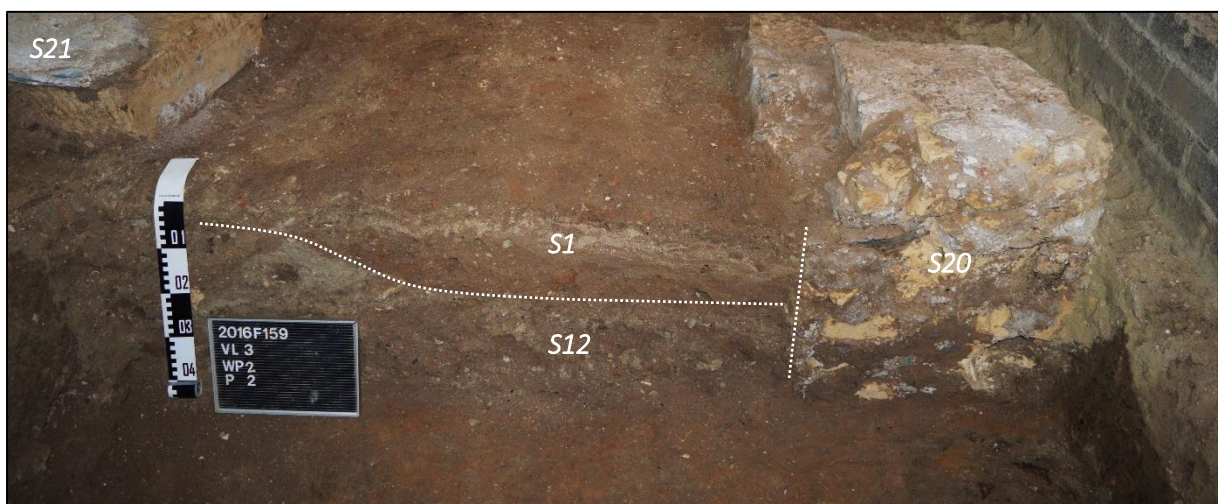
In de kerk werd over de as van het schip en in het koor een verwarmingssysteem aangelegd in de jaren '60. Dit is de enige verstoring die werd aangetroffen binnen het onderzoeksgebied. Deze werd aangesneden in PP4 waarin bevestigd werd dat deze schacht zich bevond tot op een diepte van ca. 1 m onder het vloerniveau.

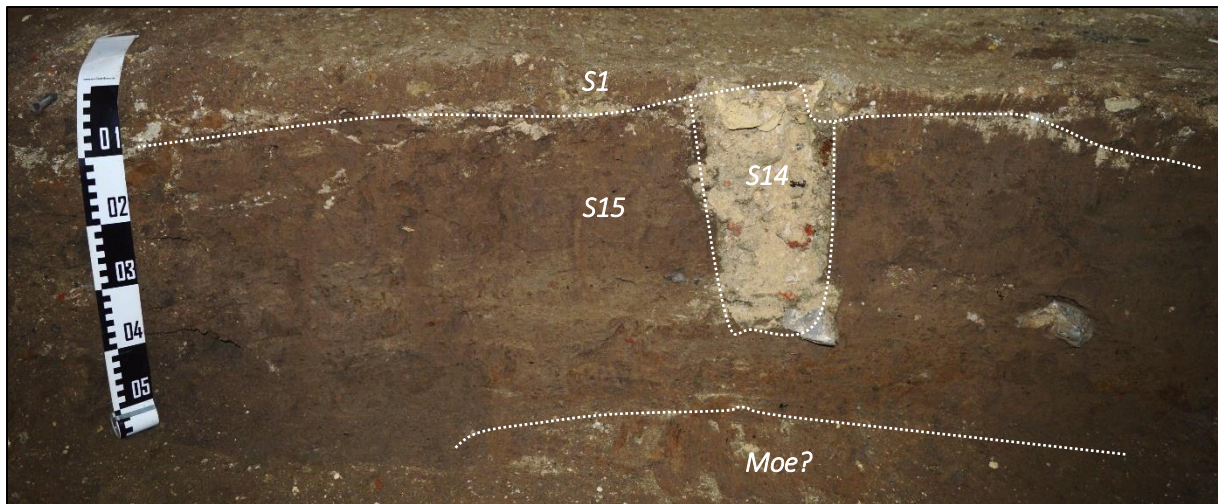
Afb. 35: P1 in PP1 met aanduiding van de aangetroffen stratigrafie (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Afb. 36: P1 in PP2 met aanduiding van de aangetroffen stratigrafie (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Afb. 37: P2 in PP2 met aanduiding van de aangetroffen stratigrafie (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Afb. 38: P1 in PP3 met aanduiding van de aangetroffen stratigrafie (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

3.5. De archeologische sporen

Afb. 39: Plattegrond van VL2 met aanduiding van de sporen. Zie ook bijlage 7 (Bron: ARON bvba, dd. 13/01/2017, 2016F159)

In het totaal werden 33 sporen aangetroffen (Afb. 39). Deze vallen onder te verdelen in enkele categorieën:

- Funderingen te relateren aan de huidige bebouwing (S2-5, 25-33)
- Stabilisépakket en vloer (S23-24): gelegen onder de huidige vloer en stabilisélaag.
- Puin- en funderingslagen (S1, 6, 8, 9, 15): deze vormde het merendeel van het bodemarchief en zijn te relateren aan bouwfasen van de kerk. Deze werden onder 3.4. al besproken in relatie met de bodemopbouw.
- Brandlaag (S7): mogelijk te relateren aan een niet-gedocumenteerde destructiefase. Deze werd eveneens besproken onder 3.4.

- Funderingen en vermoedelijke funderingen (S 16-22): Te relateren aan vroegere bouwfases. Omwille van de ondiepe ligging van het archeologische vlak bestaat er in enkele gevallen onduidelijkheid over de aard van de funderingen.
- Uitbraaksporen (S10-11).
- Een paalkuil (S14).

In twee zones werden er onder het huidige vloerniveau en vloerbed nog restanten van een oudere vloer aangetroffen. Deze bestonden uit arduinen tegels van diverse afmetingen (**S23**) en een grijsgroene stabilisélaag van zand (**S24**). Deze waren het beste bewaard ter hoogte van het portaal (*Afb. 40*). Ook ter hoogte van de noordelijke zijbeuk waren restanten van deze vloer bewaard (*Afb. 41*). Aangezien we geen duidelijke informatie hebben over vloerwerken kan er geen eenduidige datering van deze vloer gegeven worden. Afgaande op de historische foto's lijkt deze al verwijderd geweest te zijn in de 20^e eeuw. Vermoedelijk werd deze grotendeels uitgebroken in de 19^e eeuw, al ontbreekt hier wel bronnenmateriaal voor. Een verklaring voor de bewaring ter hoogte van het portaal kan gegeven worden door de aanwezigheid van een biechtstoel in deze zone waardoor er mogelijk geen verdere uitbraak plaatsvond.

Afb. 40: Zicht op de bewaarde vloer S23 aan het portaal na aanleg VL1 (Bron: ARON bvba, dd. 28/07/2016, 2016F159).

Afb. 41: Zicht op delen van de bewaarde vloer (S23) en de fundering onder een van de pijlers (S29) na aanleg VL1 (Bron: ARON bvba, dd. 28/07/2016, 2016F159).

Ter hoogte van de huidige pijlers werden de funderingen vastgesteld. In het geval van de vier westelijk gelegen pijlers in tussen de midden- en zijbeuken (S28-32) bestonden deze uit mergel en mortel. Twee pijlers op de overgang van het schip en het koor hadden een fundering (S25 (Afb. 42), 33) bestaande uit baksteen, mergelblokken en mortel. Op dezelfde hoogte, tussen het schip en het koor werd eveneens een baksteenmuur (S26) met mortelresten (S27) met een NW-ZO oriëntatie aangetroffen. Deze vormt een kettingmuur die aansluit tussen S25 en 33.

Een zware fundering (S3) met een breedte van 1,06 m en bestaande uit hergebruikt mergelblokken en arduinstein werd aan de zuidwestzijde aangetroffen. Mogelijk betreft het een kettingmuur om de kerktoeren te funderen. Ook S4 en S23, bestaande uit enkele grote mergelblokken, zijn vermoedelijk als restanten van een dieper gelegen kettingmuur/fundering te interpreteren. Mogelijk is deze dan ook beter bewaard op een dieper niveau.

Afb. 42: Zicht op de fundering onder de zuidelijke pijler ter hoogte van het koor (S25) VL1 (Bron: ARON bvba, dd. 28/07/2016, 2016F159).

Over het gehele onderzoeksgebied werden een aantal funderingen of vermoedelijke funderingen in steen aangetroffen die schijnbaar geen relatie hebben met de huidige bebouwing en bijgevolg op een vroegere bouwfases wijzen. **S5/S22** bestond uit enkele langwerpige mergelblokken en mergelpuin. De relatie ten opzichte van S4 is onduidelijk. Aan het vroegere westportaal werd een fundering (**S2**; Afb. 46) van 3 x 0,75 m bestaande uit baksteenresten, steenpuin en leisteen met NW-ZO oriëntatie aangetroffen waarop twee sokkeltjes (0,5 x 0,5 m) in baksteen waren gemetseld.

S20, net ten westen van het koor gelegen, was een rechthoekige (0,87 x 0,61 m) fundering die bestond uit mergelresten en mortel. Ook in het koor werden 3 funderingen (**S16-18**; Afb. 43) aangetroffen die dezelfde opbouw en gelijkaardige afmetingen hadden. De eigenlijke diepte van de funderingen kon niet vastgesteld worden aangezien de moederbodem niet bereikt werd.

In twee gevallen was het wegens het ondiepe vlak de aard van het spoor moeilijk vast te stellen. **S21** (Afb. 45) had een rechthoekige vorm van ca. 1 m x 0,8 m en bestond uit twee grote mergelblokken en grijze mortel. **S19** (Afb. 44) was tevens een afgewerkte mergelblok van 0,5 m x 0,3 m waaraan wat mortelresten plakten. Beiden zijn vermoedelijk funderingen. Het gebruikte materiaal is identiek aan de funderingselementen aangetroffen in het koor, al betreft het wel grotere mergelblokken. Vermoedelijk is er een relatie, maar de aard van deze relatie kon niet vastgesteld worden.

Afb. 43: S17 en 18 in VL2 (koor) (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Afb. 44 en 45: S19 en 21 in VL2 (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Afb. 46: S2 in VL2 (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

Naast deze funderingen waren er in PP1, P2 twee indicaties van uitbraaksporen waar te nemen (S10-11). Deze leken gelijktijdig opgevuld geweest te zijn met het bovenliggend puinpakket aangezien er geen duidelijke aflijning

in het vlak konden vastgesteld worden. Tevens bestond de vulling eveneens uit donkerbruine leem met mortel- en steenfragmenten en resten menselijk botmateriaal. Er is bijgevolg veel onduidelijkheid over de aard van deze sporen, maar mogelijk betreft het de (gedeeltelijke) uitbraak van een oudere bouwphase of opvulling van een graf(kelder). In het geval van **S11** waren er op de bodem grotere hoeveelheden menselijk botmateriaal waar te nemen. Dit wijst mogelijk op de aanwezigheid van een knekelkuil onder het vlak of op het legen van een grafkuil.

De paalkuil (**S14**; *Afb. 38*) werd vastgesteld in PP3, maar bevond zich onder S1. Deze was opgevuld met mergelgruis en baksteen- en steenfragmenten en had een diepte van ca. 40 cm onder S1. Gebaseerd op de vulling bestaande uit bouwpuin is het mogelijk een restant van een steiger of dergelijke ingezet tijdens bouwwerken.

3.6 De archeologische vondsten

De vondsten waren beperkt tot een aandeel geglaazuurde tegeltjes (V1; *Afb. 48*) en één koperen speld (V2; *Afb. 47*) aangetroffen tijdens de metaaldetectie. Beiden bevonden zich in puinlaag S1 (zie sporen) ter hoogte van het portaal.

In het totaal werden 26 volledig bewaarde vierkante tegeltjes van 9 x 9 cm en 10 tegeltjes van 5 x 5 cm aangetroffen. Beide vorm waren in Maaslands aardewerk en zijn te benoemen als uit de Late Middeleeuwen. Deze waren afgewerkt met een loodglazuur en hadden een wisselende graad van verwerking.

De aangetroffen speld had een lengte van 4,9 cm en een rond kopje waarin een spiraalvormige groef was aangebracht. Er kon geen exacte datering gegeven worden, maar uitgaande van de context betreft het een laatmiddeleeuws tot vroegmodern object.

Afb. 47: Het aangetroffen speldje uit S1, VL2 (Bron: ARON bvba, dd. 13/01/2017, 2016F159)

Afb. 48: Aangetroffen tegeltjes (V1) en een stuk leistein in VL2 (Bron: ARON bvba, dd. 04/08/2016, 2016F159)

3.7 Synthese

De beperkte diepte van het vlak en het kleine vondstenensemble maakt dat het inzicht op de site eerder beperkt is. Eerder dan een duidelijke interpretatie of fasering van de site te kunnen geven zijn we bijgevolg gelimiteerd tot het opwerpen van enkele speculaties

Zo is indiceren de funderingen S16-19 (mogelijk ook S20-21) dat er een eerder gebouw ter hoogte van het koor heeft gestaan. Dit spreekt de, weliswaar mager onderbouwde, hypothese tegen dat de initiële kapel werd uitgebreid tot zijn huidige vorm. Op basis van deze gegevens was er vermoedelijk eerder sprake van een vroegere kapel in steenbouw ter hoogte van het koor dewelke later werd afgebroken voor de huidige kerk.

De aanwezigheid van twee leemlagen lijken gerelateerd te zijn aan een initiële bouwfase van de huidige bebouwing (of een niet-zichtbare fase). Het betreft dan een ophogingspakket met een aangestampte leemvloer hierop. De aanwezigheid van vloertegeltjes uit de Late Middeleeuwen (zie beneden) boven dit pakket wijzen erop dat deze mogelijk te relateren zijn aan de kerk uit de 15^e eeuw.

De overige funderingssporen (op S2 na) zijn te relateren aan de huidige bebouwing en behoren bijgevolg tevens tot deze periode of zijn te relateren aan latere verbouwingswerken.

De muurfundering (S2) is moeilijk te verbinden aan deze vroegere fases wegens gebrek aan context. Het enige opvallende is dat de twee gemetselde pijlers overeenkomen met de ligging van een vroeger portaal in de westgevel. De relatie tussen dit oud portaal en de twee pijlers is niet duidelijk.

Een laatste archeologisch zichtbare fase is dan de bovenop gelegen puinlaag. Gezien de aanwezigheid van verstoord skeletmateriaal kan men vermoeden dat in deze fase ook een ontruiming heeft plaatsgevonden van de graven in de kerk. Er van uitgaande dat dit een eerder 'modern' gegeven is heeft dit mogelijk te maken met een latere restauratiefase.

Ondanks de eerder fragmentarische aard van het onderzoek werd wel duidelijk dat het bodemarchief binnen het onderzoeksterrein relatief goed bewaard is. Enkel ter hoogte van de verwarmingsschacht (zie *Afb. 39*). Bijgevolg is de kenniswinst op basis van deze opgraving eerder beperkt, maar is er een potentieel naar toekomstig onderzoek.

3.8 Onderzoeksvragen

Zijn er archeologische sporen aanwezig?

In het totaal werden 34 sporen aangetroffen. Deze vallen onder te verdelen in enkele categorieën:

- Funderingen te relateren aan de huidige bebouwing (S2-5, 25-34)
- Stabilisépakket en vloer (S23-24): gelegen onder de huidige vloer en stabilisélaag.
- Puin- en ophogingslagen (S1, 6, 8, 9, 15): vormde het merendeel van het bodemarchief en zijn te relateren aan bouwfases van de kerk. Deze werden onder 3.4. al besproken in relatie met de bodemopbouw.
- Brandlaag (S7): mogelijk te relateren aan een niet-gedocumenteerde destructiefase. Deze werd eveneens besproken onder 3.4.
- Funderingen en vermoedelijke funderingen (S 16-22): Te relateren aan vroegere bouwfases. Omwille van de ondiepe ligging van het archeologische vlak bestaat er in enkele gevallen onduidelijkheid over de aard van de funderingen.
- Uitbraaksporen (S10-11).
- Een paalkuil (S14).

Zijn de sporen natuurlijk of antropogeen?

Alle sporen waren als antropogeen te benoemen.

Hoe is de bewaringstoestand van de sporen?

Omwille van de beperkingen van het onderzoek rond de diepte en oppervlakte van de opgraving was de bewaringstoestand niet overal duidelijk in te schatten. Wel was duidelijk dat een deel van de aanwezige graven schijnbaar geheel waren ontruimd. Toch kan niet uitgesloten worden dat er nog begraving aanwezig is onder het opgravingsvlak. Deze ontruiming kan weliswaar niet gedateerd worden. Er was tevens sprake van enige verstoring door bouwwerken en de aanleg van een verwarmingsinstallatie.

Behoren de sporen tot één of meerdere periodes?

De historische bronnen geven aan dat er sprake moet geweest zijn van een parochie (en bijhorende kapel) vanaf de 13e eeuw en dat er tot op heden diverse bouwfases hebben plaatsgevonden. Enkele funderingen (S16-22) wijzen mogelijk op deze vroegere kapel al k

Zijn er restanten van vroegere bouwfases van de kerk aanwezig?***Indien ja, kunnen de vroegere bouwfases gedateerd worden?***

Er zijn restanten van vroegere bouwfases aanwezig, maar de beperkingen in diepte en hoeveelheid vondstmateriaal sluiten een duidelijke fasering of datering uit.

Zijn er restanten van de oorspronkelijke vloer aanwezig?

Er werden sporen van twee oudere vloeren aangetroffen. Een eerste bevond zich onmiddellijk onder het huidige vloerniveau en was voornamelijk bewaard ter hoogte van het portaal en de noordelijke zijbeuk. Van een tweede vloer werden enkel geglazuurde tegels teruggevonden in een puinlaag wat verdere interpretatie bemoeilijkt.

Kan de ouderdom van de kerk op basis van archeologische vondsten bevestigd worden?

De beperkte vondsten lieten dit niet toe.

Zijn er eventueel nog vroegere (onbekende) bouwfases?

Er zijn geen indicaties voor bebouwing van voor de late middeleeuwen. Toch is ook hier is deze mogelijkheid niet geheel uit te sluiten aangezien de moederbodem niet bereikt werd.

Zijn er graven aanwezig?

Er werden geen graven aangetroffen. De aanwezigheid van los botmateriaal geeft aan dat op zijn minst een deel van de graven geruimd zijn geweest. Aangezien de moederbodem niet werd bereikt is het niet uitgesloten dat er nog graven bewaard zijn in de kerk.

Wat is de ouderdom van de graven?***Wat is de densiteit van de begraving?******Bevinden de graven zich in verschillende stratigrafische niveaus?***

Niet van toepassing.

4. Samenvattingen

4.1. Samenvatting voor een gespecialiseerd publiek

In het kader van de restauratie van de Sint-Stefanuskerk te 's Herenelderen (Tongeren) worden delen van de vloer vervangen evenals een nieuwe verwarmingsinstallatie geplaatst (vloerconvectoren). Aangezien deze kerk geregistreerd is als bouwkundig erfgoed (Parochiekerk Sint-Stefanus, ID: 37462) binnen de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, drong archeologisch onderzoek zich op.

Eerder werden reeds bijzondere voorwaarden verschaft voor dit onderzoek door (toenmalig) Ruimte en Erfgoed. Vanwege de wijziging van het Onroerenderfgoedbesluit sinds 1 januari 2016, is het momenteel niet meer mogelijk om een vergunning aan te vragen voor de archeologische opgraving van de site. Daarom werd in overleg met Onroerend Erfgoed beslist een aanvraag te doen voor onderzoek met het oog op wetenschappelijke vraagstelling.

Alvorens deze aanvraag werd gedaan, moest eerst een vooronderzoek uitgevoerd worden om een aanpak voor de opgraving te kunnen opstellen en een onderzoeksstrategie te kunnen bepalen. Deze vond plaats in de vorm van een bureaustudie. Op basis van de bureaustudie werd een onderzoeksstrategie bepaald voor de uitvoering van de opgraving, zoals voorgeschreven in de CGP.

De opgraving werd uitgevoerd tussen juli en augustus 2016. Hierbij werden initieel de nog aanwezige vloerbedden handmatig opgegraven. Al snel bleek dat er twee van dergelijke stabilisélagen bewaard waren. Onder deze pakketten werd vervolgens een eerste vlak (VL1) aangelegd en geregistreerd. Hierna werd handmatig verdiept tot op een diepte van meer dan 40 cm (ca. 45 cm) onder het vloerniveau om eventuele schade aan het bodemarchief tijdens de werken te compenseren. Ook dit vlak werd met truweel opgeschoond en geregistreerd.

In een tweede fase werden op vier plaatsen convectorputten (P1-4) aangelegd. Deze werden stratigrafisch opgegraven en geregistreerd. De dieper gelegen vlakken werden geregistreerd in correlatie met het initiële vlak. In alle putten werden de profielen van de langwerpige zijdes geregistreerd. Waar aanwezig werd het vondstmateriaal ook hier per spoor/laag ingezameld.

Net onder de huidige vloer werden nog resten van een oudere vloer in arduinen tegels (S23) met een stabilisélaag (S24) eronder aangetroffen.

VL1-2 bestonden beiden nagenoeg volledig uit een heterogene puinlaag (S1/6-12/13) waarin mergel, baksteen, mortelgruis en menselijke botresten vermengd waren. Onder dit pakket werden diverse uitbraaksporen (S10-11) en een paalkuil (S14; mogelijk te relateren aan een steigerconstructie) geregistreerd in de profielen. De aanwezigheid van menselijk botmateriaal en de uitbraaksporen geven aan dat dit pakket is ontstaan samen met een ontruimingsfase van de graven en afbraak/bouwwerken. Vermoedelijk betreft het dus een relatief modern pakket uit een van de latere restauratiefases. In dit pakket werden aan de onderzijde tevens laatmiddeleeuwse (V1) vloertegeltjes aangetroffen, wat wijst op de uitbraak van een oudere vloer (zie S7-8). Daarnaast werden hierin ook een speldje aangetroffen met metaaldetectie (V2). Dit waren de enige aangetroffen vondsten op het onderzoeksterrein.

Daarnaast werden onder deze puinlaag in PP1 en 2 nog een aangestampte leemvloer (S7) met brandsporen (S8) en een ophogingspakket in leem (S9) vastgesteld. Ook in PP3 werd een gelijkaardig ophogingspakket (S15) aangetroffen. Deze zijn vermoedelijk te relateren aan de initiële bouwphase van de huidige kerk. De moederbodem werd maar net aangesneden in PP2, 3 en 4.

Naast deze lagen werden een aantal funderingen aangetroffen onder het huidige vloerniveau. In de eerste plaats betreft het funderingen die betrekking hebben op de huidige bebouwing (S4,5 en 22; S25-33). Deze bestonden allen voornamelijk uit mortel en mergel. Enkel in S25,26 en 33 was ook baksteen gebruikt.

Daarnaast werden nog enkele funderingen vastgesteld die geen rechtsreeks verband met de huidige bebouwing hadden. In de eerste plaats ging het om enkele funderingen in mergel ter hoogte van het koor en de oostzijde van de middenbeuk die vermoedelijk betrekking hebben op een voorafgaand gebouw (S16-19; mogelijk S20-21).

Mogelijk gaat het om de initiële kapel. Ter hoogte van het westportaal werd een fundament bestaande uit steen- en baksteenfragmenten aangetroffen (S2) waarvan de ouderdom en relatie ten opzichte van de site niet duidelijk is.

De beperkte diepte van het vlak en het kleine vondstenensemble maakt dat het inzicht op de site eerder beperkt is. Eerder dan een duidelijke interpretatie of fasering van de site te kunnen geven zijn we bijgevolg gelimiteerd tot het opwerpen van enkele speculaties zoals aangegeven bij de bespreking van de sporen. Dit is een problematiek die regelmatig speelt bij dergelijke ingrepen in kerkelijke contexten waardoor de kenniswinst eerder fragmentarisch is. Hopelijk kan deze bij toekomstig onderzoek nog aangevuld worden.

4.2. Samenvatting voor een niet-gespecialiseerd publiek

Zie 4.1.

Bibliografie

S.N. (Profiel CVBA) (2008) *Sint-Stefanuskerk 's Herenelderden (Tongeren). Bouwhistorisch onderzoek.*

Bauwens-Lesenne M. (1968) Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige vondsten in Limburg, behoudens Tongeren-Koninksem (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen), Brussel.

Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de uitvoering van het Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013 (citeeropschrift: 'het Onroerendergoedbesluit van 16 mei 2014').

CGP: *Code van goede praktijk voor de uitvoering van en rapportering over archeologisch vooronderzoek en archeologische opgravingen en het gebruik van metaaldetectoren, versie 1.0.*

Daniëls P. - Paquay J. (1919) Inventaire archéologique des objets existant dans les édifices publics. Canton de Tongres, III, Hasselt.

Decreet van 12 juli 2013 betreffende het onroerend erfgoed, gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014. (Belgisch Staatsblad 17/10/2013 en 15/04/2014)

De Geyter G. (ed.) (2001) *Toelichtingen bij de Geologische Kaart van België, Vlaams Gewest. Kaartblad 34, Tongeren*, Brussel.

Dudal R. en Baeyens L. (1957) *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Tongeren 107W.*

Geukens B. (1976) *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Limburg. Kanton Tongeren*, Brussel-St.-Truiden.

Milkers J. (1954) *Het retabel van 's Herenelderden, in Het Oude Land van Loon.*

Pauwels, D. (2006) *Henis (Tongeren); sporen uit de ijzertijd*, in: G. Creemers en A. Vanderhoeven (red) *Archeologische kroniek Limburg 2001 (Limburg. Het Oude Land van Loon 85/2006 nr 1).*

Paquay J. (1932) De Heerlijkheden Elderen, (*Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 46,, p.5-7).

Severijns P. (1988) Een greep uit de geschiedenis van de kerkdorpen, in: *2000 jaar Tongeren. 15 vóór Chr. tot 1985, Hasselt*, p.210-211.

Schlusmans F. met medewerking van **Vanthillo C.** (1990) *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren, Kantons Riemst - Tongeren, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 14N1*, Brussel - Turnhout.

Van Caster E. - Op de Beek R. (1981) De grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en -platen met persoonsvoorstellingen (13e tot 17e eeuw), Assen.

Van Ranst E. en Sys C. (2000) *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen*, Gent.

Verstraelen A. (2000) *Toelichting bij de Quartair Geologische Kaart. Kaartblad 34 Tongeren*, Leuven.

THYS C., Les Seigneurs de 's Heeren-Elderen, (*Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 12, 1872, p.77-97).

Ulrix E. & Paquay J. (1926) Glossaire toponymique de la ville de Tongres et de sa franchise. Deuxième partie: La franchise, (*Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 40, p.23-32).

Bronnen op het internet:

- <http://www.geopunt.be>
- <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/8264f16f-45d2-4eae-bc77-f003c7830b20>.
- <http://geo.onroenderfgoed.be>
- <http://cai.onroenderfgoed.be>
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/152274>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/700446>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/52587>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/159262>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/150491>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/152358>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/210189>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/150492>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/150971>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/50620>.
- <https://cai.onroenderfgoed.be/locatie/52614>.
- <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/120835>
- <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37462>
- <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37463>
- <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/37464>
- <http://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1024695¶m=inhoud&ref=search>
- https://www.onroenderfgoed.be/assets/files/content/images/Code_van_Goede_Praktijk.pdf
- <http://codex.vlaanderen.be/Zoeken/Document.aspx?DID=1023317¶m=inhoud&ref=search>
- https://www.onroenderfgoed.be/assets/files/content/downloads/140915_LV_RWO_Brochure_regelgeving.pdf
- https://www.onroenderfgoed.be/assets/files/content/images/Code_van_Goede_Praktijk.pdf

